

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 31
(19762)

2024 чылдың
апрель 24
среда

Хүннүң үнери — 04:59
Ажары — 19:56
Хүн дурту — 14:57

Садар өртээ
хостуг

12+

Муниципалитеттерниң эки ажылы — республиканың хөгжүлдези

Материалды 2-ги арындан номчуур.

/ Тус черниң бот-башкарылга хүнүнде шаңнал үезинде.

Буян ООРЖАКТИҢ тырттырган чуруу.

Байырлалдарның айыыл чогу

ТР-ниң Чазаанга терроризмге удур комиссияның болгаш оперативтиг штабтың каттышкан хуралы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның удуртулгазы-биле болуп эрткен...

/ 3-кү арында

Хол бөмбүүнге маргылдааның түңнелдери

Кызыл хоорайның 110, Тываның 80 чылдаар оюнга база тус чер чагыргазының хүнүнге тураскааткан 6 дугаар чаңчыл болган хол бөмбүүнүң маргылдаазы "Сүбедей", "И. Ярыгин", "Херел" спорт залдарында болган...

/ 11-ги арында

179 дыштанылга лагерьлери
бо чайын ажылдаар.

Тываның Баштыңы Чазактың ажыл-чорудулгазын илеткээн

Апрель 23-те Тываның Чазак бажыңыга ТР-ниң Хуралы (парламентизи) часкы сессияның ээлчег чок хуралын эрттирген. Аңаа Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ТР-ниң Чазаның 2023 чылда ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң дугайында база 2024 чылда мурнады боттандырар угланышкыннарының дугайында илеткээн.

Илеткээр мурнунда Тываның Баштыңы тускай шериг операциязының киржикчилеринге база оларның өг-бүлелеринге эрткен чыл дургузунда көргүскен деткимчелер дугайында дыңнадыгны кылган. «Россия Федерациязының

Президентизиниң даалгазы-езугаар тускай шериг операциязының киржикчилеринге деткимче көргүзүр «Ада-чурт камгалакчылары» күрүне фондунун регионналыг салбыры тургустунган. Бөгүндө фондунун координаторлары дайынчы хөделиишкыннерниң 509

хоочуну, оларның санында 94 инвалид, ол ышкаш ТШО-га мөчээн дайынчыларның 1252 төрели-биле ажилдап турар».

Үш аңгы улуг кезектерге тургустунган отчетту илеткеп тура, кижжи капиталының хөгжүлдэзи, экономиктиг хөгжүлдэ, күрүне удуртулгазы база таныштырган.

Кижжи капиталының хөгжүлдэзиниң дугайында кезекте демографияны айтып турар. Республиканың база бүгү чурттуң эң-не кол өнчүзү — кижжи капиталы деп ол демдеглээн: «Баш бурунгаар санаашкыннардан алырга, 2024 чылдың январь 1-де республиканың чурттакчы чонунун саны 337,5 муң кижжи болган, 2022 чылда турганындан 273 кижжи хөй. Ол чайгаар өзүлдэ-биле ортумак россияжи көргүзүгден ийи катап хөй болганындан хамааржыр. Статистика медээзинден алырга, 2023 чылда республикага 5738 чаш төрүттүнген, 1000 чурттакчыга онааштыр 16,9 чаш. Сибирь регионнарының аразында Тыва ол көргүзүг талазы-биле мурнуку одуругда».

Чазактың отчетунда республиканың экономиктиг хөгжүлдэзи база күрүне удуртулгазы дугайында база тодаргай кириген. Ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаның ажыл-чорудулгазының 2024 чылда кол угланышкыннарын, кол сорулгаларын болгаш чаа төлөвилелдерни В. Ховалыг таныштырган.

Тываның Чазаның Даргазының оралакчызы Олег Лукин ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарына Чазактың эчис сорулгала-

рын деткип турары дээш четтиргенин илереткен. 2023 чылдың отчету болгаш көргүзүгдери шилип алган угланышкынның шын-нын көргүзүп турар деп ол демдеглээн: «Үлетпүр хөгжүлдэзиниң кол башкарыкчы чылдагааны тудуг-болган. Ажылгалга кириген тудугнуң объёму 172,4 муң дөрбелчин метр. Ол көргүзүг ам-даа өзер. Ол дээрже немелде ажылчын олуттар, тудуг материалдарының бүдүрүлгези, үндүрүг баазаның өзүлдэзи база ИПСЭР программаның акшаландырышкыны-дыр».

Кызыл кожуунуң Баштыңы Елена Филипова Тываның Баштыңының илеткелиниң дугайында бодунун бодалдарын чу-гаалаан: «Илеткел тодаргай болгаш ханы уткалыг болду. Ында республиканың амыдыралының шупту адырларын хаара туткан-дыр. Чуртта берге байдал чоруп турда, экономика, коммунал ажыл-агый адырларында эки шимчээшкыннер бары эки-дир. Ол ышкаш республика янзы-бүрү инвестициялыг төлөвилелдерде, программаларда кирип турары база республикавыста дыка хөй школалар, оруктар туттунуп турары өөрүнчүг-дүр. Берге айтырылганы база демдегледи. Ону шийтпирлээр угланышкыннары база айыты. Ниитизи-биле илеткелге таарзындым».

И. А. СОЯН.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруу.

Муниципалитеттерниң эки ажылы — республиканың хөгжүлдэзи

Апрель 23-те В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга Тус черниң бот-башкарылга хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен.

Бо байырлалды РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң Чарлыы ёзугаар 2012 чылдан тура демдеглэп эгелээн. 2013 чылда Россияның 89 субъектинин «Муниципалдыг тургузуглар чөвүлели» Ассоциациязы тургустунгаш, 2023 чылда 10 чыл болганын демдеглээн. Ассоциацияның Тывада регионалдыг салбырының кежигүннери ол үениң дургузунда боттарының хоорай, суурларын экижидип, хөй-ниити ажылынга кирип, аныяк-өскенге дузалажып, девискээринде хөй-ниити бот-башкарылганын организастап, тускай шериг операциязының киржикчилеринге, оларның өг-бүлелеринге дузаны үргүлчү көргүзүп турар.

Тываның Чазак Даргазы Владислав Ховалыг чыгып келген бүгү удуртукчуларга байыр чедиргеш, оларның хүлээнген ажылынга ээ-харысалгалыын

/ Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүде фермер ажыл-агыйының даргазы Владимир Мандан-оолга күрүне шаңналын тывысканы.

демдеглээн. Ол ышкаш чурттуң Президентизиниң соңгулдаларына чер-черлерге чонну мөөңнээринге оларның кириген үлүү улуг болганындан Россияның эң-не идепкейжи болган регионнарының аразынче Тыва киргенин чугаалаан. Оон аңгыда, девискээрлер

чаагайжыдарына хамаарышкан төлөвилелдерни шилип бадылаарынче чоннуң киржилгезин идепкейжидеринге муниципалитеттерниң туружу быжыг болуп турарын Владислав Ховалыг демдеглээн.

«Бо-ла бүгү ажыл-агыйның бүдүп турарындан республикавыс каракка-ла чаарт-

тынып турар. Республика деңнелинде муниципалдыг удуртулганы деткири-биле эвээш эвес ажилдарны чорудуп турар. Бо чылын муниципалдыг албан-хаакчыларның шалыңын өстүрер талазы-биле хемчегни алган. Бүгүле күрүне программалары, национал төлөвилелдер муниципалдыг тургузугларны хөгжүдеринче долузу-биле ажылдаттынып турар» — деп, Владислав Ховалыг дыңнаткаш, шылгарааннарга күрүне шаңналдарын ты-выскан:

ТР-ниң Чазак Даргазының Өөрүп четтиришкын бижиин Чаа-Хөл кожуундан Аксаймаа Бегзи, Тес-Хемниң Кызыл-Чыраадан Чейнеш Карти, Чөөн-Хемчиктиң Шемиден Чодураа Куулар, Тожудан Айланмаа Монгуш, Сүт-Хөл кожуундан Светлана Очур-оол, Каа-Хем кожуундан Урана Сонам-Байыр болгаш Мөңгүн-Тайга кожуундан Олча Тейинге тывыскан.

ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижиин Кызыл кожуунуң Каа-Хем хоорай чергелиг суурунун даргазы Николай Ашанинге болгаш Барыин-Хемчик

кожуун чагыргазындан Елена Сааяга тывыскан.

«Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» бедик атка Таңдыда фермер ажыл-агыйының даргазы Александр Боровиковка, Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүде фермер ажыл-агыйының даргазы Владимир Мандан-оолга тывыскан.

«Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле күш-ажылдың хоочуну Михаил Кызыл-оолду шаңнаан.

ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналдарының соонда ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа чылганнарга байыр чедиргеш, «Тыва Республиканың парламентаризминин 100 чылы» медаль-биле Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Экер Байса, Чаа-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер Хуралының даргазы Арина Чамбал болгаш Таңды кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Артур Монгушту шаңнаан.

Хуралдың байырлыг кезээ доостурга, республиканың сураглыг артистери чылганнарга солун концертти ба-раалгаткан.

Сорунза МОНГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруу.

Мал бажы көвүдээр

Көдээниң ишчилеринге час оларның ажыл-агыйында шилчишкенин нарын үе. Малдың улуг чидири чокка кыштаглаашкынны доозуп, часкы хову ажылдарын олар эгелээннер.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый килдизиниң даргазы Кежик Салчак-биле ужурашкан, кыштаглаашкын кандыг байдалдыг доозулганын со-нуургаан бис.

— Бүгү Тываның девискээринде ышкаш, Чаа-Хөл кожуунга эрткен кыжын кылын хар чагган, агаар-бойдус соок болган хараазындан малдың кыштаглаашкыны элээн нарын эрткен. Бистиң кожуунда кыштагларның ниити саны 155, оларның 125-и хууда мал-маган дузалал ажилдыгларның кыштаглары, бир кыш-

таг көдээ ажил-агый кооперативиниң, 29 кыш-таг тараачын-фермер ажилдыгларның. Эрткен 2023 чылда мал чемин мал-чыннар элээн хөйү курла-вырлап алган-даа болза, хар кылын чагганындан малды оъткарып одарла-дыры кызыыдаанындан сиген-ширбиилдин чарыг-далы көвүдээн. Мал ажил-агыйлары боттарының белеткеп алганы 6 398 тонна сигенинге мал чемин немей садып алып ужурга таварышканнар. Мал чеминиң муниципал-дыг курлавырынга 17 тон-на ажыг сигени белеткээн болгаш, бо курлавырдан малының чеми үстүр чы-гыы апарган малчыннарга дузаны көргүскен. Малчын коданнарның суг-биле хандырылгасы ажырбас, сөзөн сес кыштаг чоогун-да доңмас сугларлыг, оон малды суггарып ап болур, 16 кыштагда кудуктар

бар, дөртөн тос кыштаг-га сугну сөөртүп чедирип турган.

Кыштагларже оруктар-ны машина-техника-биле аштап турган. Суму-ларда албан черлериниң ажилдакчылары, Чаа-Хөл кожуунуң чагыргазының специалистери, эң ылаңгыя көдээ ажил-агый килдизиниң ажил-дакчылары малчыннарга чедип, малды ажаап-те-жээринге зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг дузаны көргүзүп турган. Мындыг демниг ажилдың түңнелинде мал кыштаг-лаашкыны бистиң кожуун-га улуг чидириг чокка эрткен. Малдың деңгели багай эвес. Амгы үеде мал оолдаашкыны төрүүрү адакталып турар – деп, ол чугаалады.

Көдээ ажил-агый килди-зиниң биске берген бижи-мел медээлеринде сан-чурагайларны ап көөр бол-

за, боос малдың деңгели кошкак болганындан төлү өлүг төрүттүнер таварыл-галар база бар. Бо чылдың апрель 18-тиң санааш-кыннары-биле алырга, тараачын-фермер ажил-агыйларда 413 инектиң 217-зи төрээн, 199 бызаа онча-менди доругуп турар. Хууда дузалал ажил-агый-ларда 2 717 инектиң 1420-зи төрээн, 1 358 бызааның күш-шыдалы кошкак эвес. Бир эвес кожуунда инектерни ниитизи-биле алып болза, 3 130 инектиң 1 637-зи төрээн, 1 557 бызаа онча-менди камга-лап алдырган, ол дээр-ге төрүттүнген бызааның 95 хуузу. Бо дээр-ге багай эвес түңнел.

Бир эвес шээр малды алып болза, хууда дузалал мал ажил-агыйларында хой-өшкү эң хөй. Оларда бар 8 691 хой-өшкүнүң 5 649-у төрээн, 5 047 анай-хураган онча-менди доругуп турар азы төрүттүнген анай-хураганың 89 хуу. Эрткен кыштың кылын хары, соогу дээн ышкаш берге чылда-гааннарны кичээнгейге ап санаарга, база-ла багай эвес көргүзүг. Кожуунда ниитизи-биле 12 407 хой-өшкү бар, оларның 8 106-зы төрээн, 7 186 анай-хураган өзүп доругуп турар, ол дээр-ге төрүттүнген анай-хураганың 88 хуузу.

Кожуунда ажил-агый-ларда малдың оолдап турарында чидириглер бар-даа болза, онча-менди төрүттүнүп, доругуп турар чаш малдың ниити саны хөй, Чаа-Хөлге малдың саны көвүдээриниң ылаптыг барымдаазы көскү.

Байырлалдар-ның айыыл чогу

ТР-ниң Чазанга терроризмге удур комиссияның болгаш опе-ративтиг штабтың каттышкан хуралы Тываның Баштыңы Вла-дислав Ховалыгның удуртулга-зы-биле болуп эрткен. Хуралга терроризмге удур комиссияның кежигүннери, ИХЯ-ның, ОБЯ-ның, ФСБ-ниң, Росгвардияның, прокуратураның, яамыларның бол-гаш ведомстволарның, Кызылдың мэриязының төлээлери киришкен.

Май айларда байырлал-дарның үезинде айыыл чок байдалды тургузары-биле республиканың чылыг-энергетика ком-плекзинге, хөй-ниити аргыжылганың транспортунга айыыл чок чоруктуң хемчеглерин канчаар ап чорударын терроризмге удур комиссияның бол-гаш оперативтиг штабтың кежигүннери сайгарып чугаалашкан.

“Май бирге биле Улуг Тиилелге хүнүнге тураскааткан байырлалга белеткел болгаш ниитилел-политик-тиг хемчеглерни эрттирип турар үеде айыыл чок чорукту хандыраарының немелде хемчеглерин ап чорударын федералдыг эрге-чагырганың регион-да органнарның болгаш тус чер эрге-чагырганың төлээлери-биле шыңгыы сайгарып чугаалаштывыс” – деп, Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн.

Байырлал хүннеринде хөй-ниити-ниң корум-чурумун камгалаарын-га, чурттакчы чоннуң айыыл чогу хандыраарына иштики херектер органнарының 1200 ажилдак-чызын болгаш дружинниктерни, Росгвардияның 60 дайынчызын хаара тударын Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыдының албан-хүлээлгезин түр када күөседип турар Алексей Кежватов дыңнаткан. Автооруктарга айыыл чок чорукту хан-дырар, автомобиль озал-ондаан бол-дурбазы-биле байырлал хүннеринде ажилдаар орук-патруль албанының ажилдакчыларының санын 20 хууга көвүдөдир шиитпир хүлээп алдырган.

Май байырлалдарының хүнне-ринде тус чер бот-башкарылга эрге-чагыргазының харысалгалыг ажилдакчыларының дежурныйлап ажилдаарын улам шыңгырадырын РФ-тиң Айыыл чогуунуң федералдыг албанының Тывада органнарының төлээлери саналдаан.

Байырлал хүннеринде хөй ки-жилер чыгыр черлерге өрттерни болдурбазының хемчеглерин баш бурунгаар ап чорутканын, өртке удур албан черлериниң ажилдакчыла-ры байырлал хүннеринде шыңгыы ажилдаарына белеткенип турарын ОБЯ-ның Тывада кол эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Валерий Шырап дыңнаткан.

Хөй-ниити аргыжылга транспортун-да чолаачылар болгаш кондукторлар озал-ондактыг байдолдарда канчаар хөделириниң белеткенин доктаамал эрттирип турарын транспорт болгаш орук ажил-агый сайыды Шораан Чыр-гал-оол илеткээн.

Терроризмге удур комиссияның болгаш оперативтиг штабтың каттыш-кан хуралына май айда байырлалдар үезинде айыыл чок чорукту ханды-раарының хемчеглерин улам күштел-дирериниң чугулазын демдеглээн.

/ Арынны Ш. МОҢГУШ белеткээн.

| ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ АЙЫЫЛ ЧОГУ |

Өлген малдың мөчүзүн чок кылыры

Республиканың девискээринге өлген малдың мөчүлери тыылган дугайында медээлер сөөлгү үеде интернет четкизинге болгаш мас-салыг информация чепсектеринге бо-ла көстүп кээр апарган. 2023 чылдың март айда мы-йыстыг бода малдарның өлүг мөчүлериңе Кызыл хоорайның девискээриниң чоогунда Вавилин эттпээнге ында чурттап турар кижилер таварышкан.

2024 чылдың база-ла март айда Кызыл кожуунуң девискээринде “Дар” дачалар ниитилелиниң чанында, Кызыл – Сарыг-Сеп автооруктуң кыдыында чыткан өлүг мал мөчүзүн ыттар чип турарын эрткен-дүшкен машиналыг кижилер

видеокамерага тырттыргаш, интернетче үндүрген.

Регионнуң зооветери-нарлыг болгаш өске-даа албан черлери өлүг мөчү-лерни барып көрүп, шин-чилээш, арып-доруп өлген дээрзин илереткеш, өлген мал мөчүлери чок кы-лып тускай черге чүдүрүп чоруткан. Өлүг малдарның кулактарында идентифика-стыг дугаарлары бар-даа болза, олар кымнарның мал-маганы болганын ал-бан черлери илередип тып шыдаваан дугайында медээ массалыг информация чеп-сектеринге үнген.

Сөөлгү чылдарда Улуг-Хем, Таңды, Бай-Тайга дээш өске-даа кожууннарның сумуларының болгаш Кызыл хоорайның девискээ-ринге өлүг мал-маганы болгаш ыттарның өлүг мөчүлери тыптыр таварыл-

галар бо-ла демдеглетти-нер апарган. Амытаннарның өлүг мөчүзүн тускай дерит-тинген черлерге, Тывада байдалды алып болза, биотермиктиг оңгарларга өрттедир азы өлүг мал хөөрлеринге хөөр ужурлуг.

Өлген мал-маганының мөчүлери чок кылыры дээш оларның ээлери (хамаатылар, ажил-агыйларның удуртукчула-ры) РФ-тиң хоойлу-дүрүмү өзугаар харысалгалыг, бо хемчегге чарыгдалдарны база олар дуглаар ужурлуг. Бир эвес малының өлүг мөчүзүн олар доктааттын-ган чурумнуң негелделери-биле чок кылбаан болза, хоойлу өзугаар администра-тивтиг, кижилерниң кадыын-га хора чедирген таварыл-галарда кеземче херзэнге-даа онаажып болур.

Мал-маганының хенер-

тен азы хөйү-биле өлген таварылганы күрүнениң федералдыг ветеринар хайгаарал албанындан чажырган азы өй-шаанда дыңнатпаан таварылгалар-да аңаа буруулуг кижилерни РФ-тиң хоойлу-дүрүмү өзугаар кеземчеге онааштырып болур.

Эрткен кыштың агаар-бойдузунуң аар-берге болган уржуунда Тывада элээн хөй мал арып-доруп өлген, боос малдан өлүг бызаалар, кулуннар, анай-хураган төрүттүнүп турар дугайында медээлер бар. Оларның өлүг мөчүлери канчаар чок кылып тура-рын кичээнгейге алырын прокуратура органнары тус черниң бот-башкарылга эрге-чагыргаларына сагын-дырып турар.

Тыва Республиканың Чазааның 2023 чылда ажил-чорудулгазының түңнелдериниң дугайында база 2024 чылда ажил-чорудулгазының мурнады боттандырар угланыышкыннарының дугайында ОТЧЁДУ

(Уланчызы. Эгези № 30 "Шында").

2-ГИ ЭГЕ. ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕ 2.1. МАКРОЭКОНОМИКТИГ КӨРГҮЗҮГЛЕРНИҢ КОЛ ДЕМДЕКТЕРИ. ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛЫН ТУРГУЗАРЫ

Хоругларның уламындан оожумнай берген турган республиканың экономиказы катап тургустунуп эгелеп турар. Регионалдыг ниити продукцияның хемчээли 2022 чылда 17,76 хуу өзүп, 107,8 млрд рубль азы 2021 чылга деңнээрге, 16,3 млрд рубль хөй болган. Эксперттерниң түңнээни-биле, 2023 чылда регионалдыг ниити продуктунуң хемчээли 118,1 млрд рубль болган.

2023 чылда үлетпүр бүдүрүлгениң индекси 97,2 хуу четкен. Үлетпүр бүдүрүлгениң чүдүрүп чоруткан продукциязының хемчээли 2022 чылга деңнээрге, 35 942,8 млн рубльге чедир 1,1 хуу баткан.

"Лунсин" компанияның тывыжы черже ханылаан ужун, белеткеп турары-биле 7,2 хуу кызырылган-даа болза, октябрь айдан эгелеп катап тургустунган. Хөмүр казып турар бүдүрүлгелерниң тывыжы улгаткан. Эрткен чылын 1,5 млн ажыг тонна (2022 чылда – 1,4 сая тонна) хөмүрнү казып, 7,8 хуу өстүргөн.

Болбаазырадыр бүдүрүлгелер эрткен чылга деңнээрге, 6,5 хуу ашкан. Демир звес казымал байлактың бүдүрүлгези 82 хууга өскөн. Ылаңгыя "Восток" КХН ийи катап хөй бетон кылыгларны бүдүргөн. "БТК групп" даараныр цехтер идик-хеп даараарын 1,5 катап, ооң иштинде ажилчын тускай хептерни даараарын 4,4 катап көвүдеткен.

Электри энергиязы, газ база бус, агааржыдылга-биле хандырар адырда бүдүрүлгелерниң индекси 84,1 хуу болган. Суг хандырылгазы, хирлиг суг чайладыр, боктар чыып арыглаар ажил-чорудулганың адырында бүдүрүлгениң индекси 2023 чылда 92 хуу четкен (кол чавызаашкынны суг мөөңнээр, арыглаар, дамчыдар угланыышкынның ажил-чорудулга чорудар албан черлери көргүскөн).

Кол капиталдың инвестицияның ниити хемчээли 2023 чылда баш бурунгаар медээлер-биле 25 369,9 млн рубль болган. Ол дээрге 2022 чылга деңнээр өртөк-биле 3,7 хуудан хөй болуп турар (2022 чылда – 22 782 млн рубль). Бюджеттен дашкаар инвестицияның хемчээли – 11 485,8 млн рубль, ооң иштинде улуг компанияларның инвестиция акшазы 3 391,6 млн рубль, субъектилерниң биче бүдүрүлгелерниң 4 750,2 млн рубль болган.

Экономиктиг ажил-чорудулгаларның хевирлери-биле алырга, электроэнергия – 6629,5 млн рубль, казымал байлактар тывыжы – 2948,99 млн рубль, болбаазырадыр бүдүрүлгелер – 411,7 млн рубль, тудуг – 889,4 млн рубль, чуртталга-коммунал ажил-агыы – 2,6 млн рубль, өөредилге – 3782,6 млн рубль, эртем ажил-чорудулгазы – 2266,3 млн рубль, кадык камгалалы – 606,3 млн рубль болгаш өске-даа.

Үлетпүр бүдүрүлге хевирниң тускай экономиктиг зона ("Хандагайты" автомобильдиң эрттирилге пункт чанынга логистиктиг төптүң баазасынга) чиигелделиг чурумну тургузар ажилды база чорудуп турар.

Регионалдыг инвестиция стандарттарын шиңгээдип алган. Ол дээрге инвестициялыг төлевилелдерни деткиир, оларга киржип турар сайгарлыкчыларның орулгазының

үндүрүлгелериниң хемчээлин эвээжедир, республикага үндүрүг чиигелделеринден чидириин бюджет орулгазының орнун тургузар байдалды тургузуп турар.

«Көдээ девискээрлерниң комплекстиг сайзыралы» күрүне программасы эзугаар дараазында төлевилелдер боттанган:

- Булуң-Бажы биле Бүрен-Аксы сумуларның уруглар садынга капиталдыг септелгени чоруткан;

- Нарын сумуга 30 олуттуг уруглар садының ясли корпусун туткан;

- Чодураа сумуга 176 олуттуг школа тудуун эгелзэн (2024 чылда ажылгалга киирер);

- көдээ чурттаакчылыг черлерге 39 өг-бүлөгө 3485,4 дөрбелчин метр шөлдүг чурттаар бажыңны туткан;

- Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Өвүр, Чаа-Хөл кожууннарга чугула хереглеттинип турар керээ эзугаар ажилдаар тускай мергежилдиглерни чурттадыр 271,7 дөрбелчин метр шөлдүг 5 албан чериниң чурттаар бажыңын туткан;

- 13 чурттаакчылыг черлерниң хөй-ниити девискээрлерин чаагайжыткан

(кудумчуларның чырыы, хөй-ниити кудуктарын тургузар, спортчу шөлдөриң тудуу болгаш өске-даа).

Отчеттуг чылда көдээ суурларның девискээриниң сайзыралының төлевилелинге бюджеттен дашкаар инвестиция эзугаар 18,4 млн рубльди хаара тудуп, ооң боттаныышкынының түңнелинде 426 турум ажилчын олутту тургускан.

Республиканың чоокку 10 чылдың планын федералдыг Чазактың бадылааны Сибирь федералдыг округтуң Стратегтиг хөгжүлдезинче киирген. Оларга бистиң республикага чуртталга, оран-сава тудуглары, чаа социал объектилер тудуглары, чуртталга-коммунал адырларын чаартырынга, коммунал хөгжүлдениң таарымчалыг байдалын тургузарынга, транспорт чедимчезин улгаттырырынга, транспорт 26 хемчегини, 5 инвестициялыг төлевилелди киирип турар.

Оон аңгыда, Россияның Экономиктиг хөгжүлдө яамызы 2024 чылда боттандырып эгелээр инвестиция төлевилелиниң немелде даңызында республиканың 9 төлевилелин киирген.

2.2. 2020–2024 ЧЫЛДАРДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ- ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ПРОГРАММАНЫҢ 2023 ЧЫЛДА БОТТАНЫЫШКЫНЫ

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң программасының күүселдези 2023 чылда боттандырар ужурлуг ажилдар 99,9 хуу күүселделиг чоруп турар. Программаны боттандырып

эгелзэн соонда, 883 ажилчын олутту, ооң иштинде 310 олутту отчеттуг чылда тургускан. Дөрт чылдың дургузунда федералдыг бюджеттен 4 млрд рубльди ап, бюджеттен дашкаар инвестиция-биле 17,4 млрд рубльди, ооң 2,26 млрд рубльди 2023 чылда хаара туткан.

Тууйбу болгаш демир-бетон кылыглар бүдүрүлгелерни чаарткан. Ажилдап эгелзэн хүнүнден тура 12,6 млн тууйбуну (2023 чылда – 6 млн), 183,7 муң куб м. демир-бетон кылыгларны (2023 чылда – 60 муң куб м) бүдүргөн. Ылаш болбаазырадыр комплекс тургустунган болгаш 13,4 муң куб м ылашты белеткзэн.

Ылаш болбаазырадыр комплексти ажыткан болгаш 13,4 муң куб м ылашты белеткзэн. Үүрмектеп сорттаар комплекс чыл дургузунда 21,4 муң куб м тудугга ажыглаар үүрмектзэн дашты, элезинни болгаш шишкиндини белеткзэн. 2023 чылда эрги дугуйларны болбаазырадыр үүрмектээр, ооң-биле резин плиткалар болгаш чадыглар кылыр бүдүрүлге ажылдап эгелзэн.

Тус черниң чиг эди-биле тудуг материалдарының шугумун калбартып,

кылыр бүдүрүлгени болгаш дүктүн баштайгы болбаазырадылганын кылыр цехти ажылгалга киирери көрдүнгөн. "Чедер" курортту катап тургузуп, ону ажыдары улуг болуушкун болуп. Хандагайты – Боршоо автомобильдиң эрттирилге пунктузунуң чаартылгазы доостур болгаш тускай экономиктиг зона деңнелдиг "Хандагайты" логистиктиг төп туттунар.

Бо планнары боттандырар болза, республикага ам-даа 614 чаа ажилчын олуттар тургустунар.

2.3. САЙГАРЛЫКЧЫ ЧОРУКТУҢ САЙЗЫРАЛЫ

2024 чылдың эгезинде республиканың чурттаакчыларының биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукта ажылдап турарларның саны 32 868 кижиге – 2022 чылда 25 930 кижиге 26,8 хуу азы 6,9 муң кижиге хөй болуп турар.

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң саны республикада 8 051-ден 9 071-ге чедир азы 13 хуу өскөн.

Сайгарлыкчы чорукту деткиири, ылаңгыя саң-хөө деткимчезин көргүзерин улгаттырганы-биле өзүлдөгө чедирген. 2023 чылда:

- 1090 ажыг хамаатылар база биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң киржилгелиг 10 улуг хемчээлдиг хемчеглерни организаастаан;

- сайгарлыкчы чорукту чаа эгелеп чорутур 460 хамаатыга сүмени каткан болгаш 1 234 хамаатыны өөрөткен;
- 17 биче болгаш сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерин 14,95 млн рубльге деткзэн;

- 34,78 млн рубль түңнүг чиигелде акшазын 11 хууда школа назыны четпээннерниң албан черлеринге чедирген;

- көдээ ажил-агый салбырында ажылдап турар 16 сайгарлыкчыга грант болгаш чиигелделерни көргүскөн;

- 178,2 млн рубль түңнүг 125 биче хемчээлдиг чээлилерни берген;
- 121 сайгарлыкчы чоруктуң субъектизинге 383,93 млн рубльдиң магадылалын үндүрүп берген.

Баш удур санаашкын-биле 2023 чылда республика бюджетинге сайгарлыкчылардан 650,9 млн рубль түңнүг, эрткен чылга деңнээрге, 113 млн рубль хөй үндүрүг хевирниң төлевири кирген.

2.4. АГРОБҮДҮРҮЛГЕ КОМПЛЕКИЗИ. ВЕТЕРИНАРЛЫГ ЧААГАЙ ЧОРУКТУ ХАНДЫРАРЫ

2023 чылда көдээ ажил-агыйның каттышкан продукциязының хемчээли бердинген эге медээлер эзугаар, 8 868 млн рубль болган, эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, 2,8 хуу өскөн (2022 ч. – 8 624,2 млн рубль). Көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүлгезиниң индекси (деңнештирген өртөктер-биле) 98,5 хуу болган, эрткен 2022 чыл-биле деңнээрге, 2,2 хуу пункт улуг болуп турар (2022 ч. – 96,3 хуу).

Бүдүрүлгениң ниити хемчээлинде эң-не хөй черни чурттаакчы чоннуң хууда ажил-агыйларының продукциязы ээлеп турар – 78,2 хуу. 2023 чыл-биле деңнээрге, ол көргүзүг 1,9 хуу өскөн. Фермерлер биле сайгарлыкчыларга 15 хуу онаажыр, көдээ ажил-агый организацияларынга – 6,8 хуу. КФА-лар-даа, улуг ажил-агыйлар-даа эрткен чылдың хемчээлдеринге бодаарга, бүдүрүлгени улуг звес хемчээлге эвээжеткенин айтып каары чугула.

(Уланчызы 5-ки арында).

Эрткен чыл үнүш өстүрер ажил-агыйга эки болган. Тараа культураларының тарылгазы эки дүжүттү берген — гадан 15 центнер азы эрткен чылдынга бодаарга, 1,7 катап хөй. Түннелинде, баш бурунгаар медээлер езугаар алырга, 15 муң тонна тараа аймаа болгаш чочак тараа аймаан ажаап алган, эрткен чылга деңнээрге, 19,9 хуу өскөн. Бүгү хевирлерниң ажил-агыйларында картофельди 25,2 тоннаны ажаап алган азы, эрткен чылга бодаарга, 40 хуу көвей, ногаа аймаан — 9 хуу көвей.

2023 чылда бүдүргөн үнүш өстүрер ажил-агый продукциязының хемчээли 1,32 млрд рубль болган. 2026 чылга чедир 1-ден 3,4 хууга, 1,6 млрд рубльге чедир өстүрер сорулганы салган.

Ук сорулганы чедип алырга, “Чурттар аразының кооперациязы болгаш экспорт” национал төлөвилелдин арга-шинеңтерин ажыглап тургаш, тарылга шөлдериниң хемчээлин улгаттырары планнаттынган. 2023 чылда республика ооң бюджетинден 33 млн ажыг рубльди ажил-агый хереглелинче 1 592 гектар ажыгдалдан үнгөн шөлдерни катап эгидеринче, оларга мелиорация системаларын катап тургузарынче хаара туткан. Бо улганышында ажил уламчылап турар.

Мал ажылы республиканың көдээ ажил-агыйының мурнакчы адыры болуп турар болгаш бүгү көдээ ажил-агый продукциязының кол кезиин бүдүрүп турар. Отчеттук чылда мал ажылының продукциязының хемчээли 7,61 млрд рубль болган азы көдээ ажил-агыйның каттышкан бүгү продукциязының 85,8 хуузу болган.

Мыйыстыг бода малдың баш саны 2023 чылдың декабрь төңүзүндө 5,1 хуу эвээжээн болгаш 190,9 муң баш болган. Хөй, өшкү малдың баш саны база кызырылган — 13,9 хуу азы 1008,6 баш эвээжээн.

Баш санының эвээжээни эът кылдыр согар мал биле куш бүдүрүлгезиниң хемчээлинге салдарны чедирген — ол 3,5 хуу эвээжээн. Чыл дургузунда инек эъдиниң дириг деңзиге бүдүрүлгези 1 хуу эвээжээн, хөй эъдиниң — 5,4 хуу. Республиканың эът рыногунда оларның ээлеп турар үлүг-хуузу бедик хевээр артып турар — 80 хуу. Ынчалза-даа ооң эвээжеп турары-биле кады хаваннар бүдүрүлгези улгадып турар — 2023 чылда ол 1,5 хуу көвүдээн.

Көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыр айтырыг республикага чугула айтырылганың бирээзи болуп турар. Сүт болбаазырадыр ажилды 12 бүдүрүлгө чери боттандырып турар, эътти — 7 мал согар цех. Ынчалза-даа оларның куш-шыдалдары бүгү бүдүрүп турар чиг сүттүң болгаш эъттин чүлге 4—4,2 хуузу аныгалаар арганы берип турар.

Тарааны далган болгаш крупалар кылдыр болбаазырадыр ажил чаа тургустунуп турар чаада. Далганны В. Пироговтуң, М. Санниковтуң, А. Бавуунуң болгаш “Оргаадай” кооперативтин ферма ажил-агыйларының баазазында бүдүрүп турар. 2023 чылда олар шупту катый-хаара 1 230 тонна далганны бүдүргөн.

Крупа аймаа бүдүрер цех туттунуп турар чаада, ону Арыг-Үзүү суурда сайгарлыкчы Э. Мандан-оол боттандырып турар. Төлөвилел езугаар шугумнуң куш-шыдалы айда 15 тонна крупа бүдүреринге дүгжүп турар.

Амдызында көдээ ажил-агый чиг эдин болбаазырадыры-биле холбашкан бүдүрүлгелерниң аразындан эң-не турум байдалды кондитер болгаш хлеб-булочка кылыгыларының, арага чок суксуннарның, балык консерваларының цехтери көргүзүп турар. Олар шупту 2023 чылда бүдүрүлгелериниң хемчээлдерин өстүрүп азы ол хевээр кадагалап арттырып алган.

Элээн көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериниң хөгжүлдизинге республикада аш-чем дискаунтерлериниң көстүп келгени багай салдарны чедирген. Үндезин аш-чем аймаанче өртектерни шыңгыы бадырганы-биле олар тус черниң фермерлерин болгаш

сүт бүдүрүкчүлерин барык-ла ядарадып турар.

2023 чылда республиканың АБК-зынга чоокку үеде бүгү адырны өскерттиптер арга-шинеңтиг эвээш эвес эки болушкуннар болган. Оларның аразында — Кызыл кожуунда А.Желтухинниң КФА-зының баазазынга 1 муң тонна шыгжаар күчү-шыдалдыг, чаа шагның дериг-херекселдери-биле чүмнелтинген ногаа шыгжамырының ажиттынганы, Тес-Хемниң “Белдир” кооперативиниң Кызыл хоорайда эът консерваларының комбинатын ажитканы.

Профессионал шынарларының шыңгыы хыналдазын республиканың ветеринария албаны эрткен. Сөөлгү 2 чыл дургузунда ук албан чери 50 ажыг дириг амытаннарның айыылдыг аарыгыларының, оларның иштинде сибирь язвасының, одагларын илерет-кеш, узуткаан. Эпизодтук одагларның саны барык 1,5 катап кызырылган.

Ветеринария албаны аарыгларга удур тарыткан болгаш чуулда эрткен мал-маганның учедун чорударын, өлгөн мал мөчүзүн шыгжаар черлерни тударын база узуткаарын, бүгү хевирлерниң ажил-агыйларында мал-маган аймааның план езугаар шинчилгезин чорударын чурумчудуп турар.

Дириг амытаннарны ыңай-бээр көжүрерин хыналда адаанга тударын чурумчудары планнаттынган. Федералдыг трассаларга мал-маган аймаан чөпшээрел чокка үндүр азы кири сөөртүрүн болдурбазы-биле, хыналда пунктуларын дерип тургузар. Шак ыңдыг пунктуларны Моол-биле кызыгаарлашак девискээрлерге база кызыгаар эрттир оъттап чоруй барган мал-маганың дедир эгидер айтырылганы шийтпирлээри-биле тургузар бодал бар.

2.5. ТУДУГ КОМПЛЕКИЗИНИҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Республиканың тудуг комплекзи 2023 чылда бедик көдүрүлүшкүңгө арткан. Тудуг ажилдарының хемчээли 53,1 хуу өскөн болгаш 15,1 млрд рубль болган. Ажилдар хары угда 455 объектиге чоруттунуп турган, оларның иштинден 405 объектини ажыгдалче кириген, артканнарын 2024 чылда доозар.

Чыл дургузунда 130 дөрбелчин метр план турда, 172,7 муң дөрбелчин метр чурттаар оран-саваны ажыгдалче кириген, совет үениң соонда бүгү үеде эң-не бедик көргүзүлгөр ол болуп турар. Эрткен чылдың түннелдеринге хамаарыштыр алырга, (139,7 дөрбелчин метр), хемчээлдер база улгаткан — 24 хуу өскөн.

Чаңгыс чурттакчыга хамаарыштыр чурттаар оран-сава хандырылганы 15,3 дөрбелчин метр болган — 2022 чылдың деңнелинге бодаарга, 3,4 хуу өскөн.

9 055 өг-бүлө чурттаар оран-сава байдалдарын экижидип алган — планнаттынганындан 72 хуу көвей. 218 өг-бүлө боттары бажыңнарны тудуп алган.

Чурттаар оран-сава тудуунун хемчээлдерди колдуунда республиканың федералдыг программаларга кирип турары-биле өзүп турар. Ынчалдыр бюджеттен инфраструктурлуг чээлилерниң ачызында Кызыл хоорайда, Каа-Хем хоорайжыттынган суурда, Сукпак болгаш Хову-Аксы суурларда 8 чуртталга комплекзиниң төлөвилелдери белеткеттинген. Оларның санынче ниитизи-биле 457 бажың кирип турар — ниити шөлү 644,2 муң дөрбелчин метр 268 хөй аал чурттаар бажыңнар болгаш 189 таунхаус.

Чурттаар оран-савадан аңгыда социал инфраструктура база көрдүнгөн. Ол дээрге 7 ниити өөредилге школалары, 14 уруглар сады, 6 Культура бажыңы, 6 садыг-саарылга төвү, 3 поликлиника, 10 спортчу тудуглар, чиик атлетика манежи, банялар комплекзи, автошкола болуп турар.

Тудуг адырының хөгжүлдизинде ипотека салдар чедирип турар. 2023 чылда республикага 39 млрд 604 млн рубльге 12 655 чээлини берген, эрткен

чылга бодаарга, ол 3 катап хөй болуп турар. Ооң-биле кады бир дугааргы чурттаар оран-сава садып алырынга чээлилерниң хемчээли барык 5 катап өскөн — 3209 чедир, а оларның бүгү берген ипотека чээлизинде үлүү дөрттүн бир кезии болуп турар.

Ипотеканың хереглелдиг болуп турары чиигелделиг программалар ачызында улгаткан. Амгы үеде 2 чиигелделиг программалар бар — чиигелделиг болгаш өг-бүлө ипотеказы. Чиигелделиг ипотека-биле ортумак ставка 6,75 хуу болуп турар, а өг-бүлө ипотеказы-биле — 5,27 хуу. Эрткен чылын чиигелделиг ставка-биле чээлилерни 9 катап хөйну берген — 7,8 млрд рубльге 1608 чээли. Өг-бүлө ипотеказының киржикчилериниң саны база өскөн — 7,3 катап азы 1340 киж, оларның шуптузунун ниити чээлиге алган хемчээли 6,01 млрд рубль болган.

Россия Федерациязының деткимчези-биле 2023 чылдың сентябрьдан тура республикага 2 хуу ставкалыг ипотека программасы ажиттынган. Ол езугаар чаа чурттаар оран-сава-биле 2 172 өг-бүлени хандыраы планнаттынган. Программаның оператору “Дом.РФ” АН 2023 чылдың түннелдери-биле 1 010 чээлини берген.

Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандырап программаның ачызында 2019 чылдан 2023 чылга чедир чурттаар байдалдарны экижидеринче социал төлөвилерни 1 048 аныяк өг-бүлө алган, ооң иштинде 2023 чылда 145 өг-бүлө алган.

Өскүс ажы-төлге база ада-иезиниң азыралы чок арткан ажы-төлге эрткен чыл дургузунда 118 чурттаар оран-саваны туткан болгаш садып алган.

Элеп-эргижирээн чурттаар оран-савадан көжүрер программа езугаар 58 хөй аал чурттаар бажыңны туткан, олардан 2 325 өг-бүлө (6667 киж) квартираларны алган. 2024 чылда бо программа-биле база Хову-Аксы суурга 3 хөй аал чурттаар бажыңны ажыгдалче кириер, ынаар 48 өг-бүлени (133 киж) көжүрер.

Ниити өңчү-хөреңгиниң капиталдыг септелгезин эрткен чылда 32 хөй аал чурттаар бажыңнарга кылган.

2017 чылдан тура республика “Таарымчалыг хоорай хүрээлени” федералдыг төлөвилелде кирип турар. Ооң ачызында отчеттук чылда 18 муниципалдыг тургузугда 27 хөй-ниити девискээрлерин чаагайжыткан.

“Арыг суг” төлөвилел-биле республикага суурларга 4 суг сордурар кудуктарны туткан болгаш реконструкциялаан, Шагаан-Арыг хоорай биле Хову-Аксы суурда суг сордурар черлериниң реконструкциязын дооскан, Кызыл хоорайның “Иркутский” микрорайонунга бажыңнарга чедирип турар четкилерлиг суг сордурарын күштелдирер насос станцияларын туткан. Шынарлыг ижер сугну төпчүткен суг хандырылгасындан ап турар чурттакчы чоннуң саны чыл дургузунда 28 296 киж өскөн.

2024 чылда Каа-Хем хоорай хевирлиг суурга суг сордурар черниң реконструкциязын база Ак-Довурак хоорайга суг аңгылаар черниң тудуун чорудары планнаттынган.

2.6. ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ КОМПЛЕКИЗИНИ ХӨГЖҮДЕРИ

2023 чылда Ак-Довурак хоорайда, Улуг-Хем, Чаа-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарда чөпшээрел чокка бок төккен черлерни узуткаан. Ниитизи-биле 69 236 тонна бокту үндүр сөөрткен.

Тускай аңгылаттынган шөлчүгештерде бок чыыр 170 бункер биле 218 контейнерлерни тургускан.

Туран, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда, Сарыг-Сеп болгаш Суг-Аксы суурларда 5 хөмүр-даш шыгжаар складдарны тургускан. Оларны ажыгдалче киригени-биле республиканың чурттакчы чонун хөмүр-биле хандырып ажилдап турар одалга складтарының четкизи 13 сан чедир улгаткан. Оларга лизинг программасы-биле садып алдынган 6 фронталдыг

чүдүрүкчү болгаш 6 самосвалды дамчыдып берген.

Бюджет акша-хөреңгизинге 23 хөй-ниитиниң суг сордурар кудуктарын Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Тес-Хем, Улуг-Хем, Эрзин кожууннарынга база Кызыл хоорайга туткан.

Чыл дургузунда комплекстиң бүдүрүлгелеринге 67 немелде ажилчын олудун тургускан, оларның иштинде 35 олут сезоннуг болгаш 32 олут доктаамал. Объектилерни одалга сезонунга белеткээри-биле ажилдарының ниити хемчээли 43,5 млн рубльге 592 хемчеглерни боттандырган.

Чылыг хандырылганының 1200 м ажыг даштыкы болгаш иштики четкилерин солаан, ол 2022 чылга деңнээрге, 17,6 хуу хөй болуп турар. Суг хандырылганының четкилеринде 1420,8 м хоорзаларны чаарткан, суг үлээриниң 1073 м, азы эрткен чылдарның хемчээлдеринге деңнээрге, 5 катап хөйну чаарткан.

Одалга сезонун озал-ондак чокка эртери-биле материалдар болгаш дериг-херекселдерниң курлавырларындан Чадаана, Туран хоорайларның, Чаа-Хөл биле Мугур-Аксы суурларның чуртталга-коммунал комплекстериниң организацияларынга дизель-генераторлуг тургузугларны (РИСЭ) дамчыдып берген. Сарыг-Сеп, Целинное суурларның, Ак-Довурак биле Шагаан-Арыг хоорайларның коммуналдыг бүдүрүлгелеринге элеп-самдараан болгаш үрели берген дериг-херекселдерни септеп-селиир болгаш солугуру-биле, котельная, насос дериг-херекселдерин база курлавыр кезектерни берген. Ооң түннелинде ТЭК-тиң муниципалдыг объектилериниң элеп турарының деңнели ортумаа-биле 20 хуу чавызаан, оларның идегелдии улгаткан, чаа абонентилер кожарынга курлавырлар тыттып келген.

Материалдар биле дериг-херекселдерниң курлавыры хевирлеттинген болгаш чылдың-на четчелеттинип турар, ук сорулгаларга 2023 чылда 14 млн хире рубль акша-хөреңгини үндүргөн, 2024 чылда 11,5 млн рубль көрдүнгөн.

Кызыл хоорайда 327 м узун канализация коллекторунун берге кезиин болгаш 9 кудукту солаан.

2.7. ОРУК-ТРАНСПОРТ ИНФРАСТРУКТУРАЗЫНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

2023 чылда республикага ниити узуну 191,9 км 67 орук участоктарын септээн болгаш реконструкциялаан (2022 ч. — 98,7 км) кылдынган ажилдарның хемчээли эрткен чылдан 1,9 катап артып турар.

Нормативтерге дүгжүп турар автооруктарның үлүү план езугаар 49,45 хуу турган болза, 51,52 хуу болган.

Орук тудуунда отчеттук чылда кол чедиишкинер:

- Кызыл-Мажалык — Аяңгаты автоорукта Улуг-Аяңгаты хемни кежир көвүрүгнү катап тургускаш, ажыгдалче кириген;

- Хандагайты — Мугур-Аксы автоорукта Барлык хемни кежир көвүрүгнү кежер черниң тудуу эгелээн (2024 чылда ажыгдалче кириер);

- Кызыл — Эрзин — Күрүне кызыгаары автоорукта участокту (16 км) нормативтиг байдалче кириген;

- Кызыл хоорайда Колхозная кудумчузунда орукту реконструкциялаан, Интернациональная биле Магистральная кудумчуларында орук шывын септээн, 2,9 км кудумчу чырыдылгасын тургускан, 460 м тротуарларны кылган, Кызыл агломерациязының кудумчу-орук четкизиниң 15,14 км септелгезин чоруткан;

- Сукпак суурда школаже кири халдыр оруктарны тургузар ажилдар күүсеттинген, Кызыл хоорайда Вавилин эттээнде микрорайонда база Балгазын биле Бай-Хаак суурларда школаларже кирер оруктарны тургузар талазы-биле ажилдар эгелээн;

(Уланчызы 6, 7, 8-ки арынарда).

- орук-тудуг бүдүрүлгелеринге лизинг-биле регионун Орук фондузунун акша-хөреңгизинден 196,9 млн рубльге тускай орук техникасын саткан.

Эрткен чылда республиканың орук четкизиниң хөгжүлдөзүнче ниитизи-биле 3,8 млрд ажыг рубльди хаара туткан — мурнунда чылга деңнээрге, 1,4 млрд хөй.

2024 чылда регион деңнелдиг 26 км база хоорай агломерациясында 15 км оруктарны нормативтиг байдалче кириери планнаттыг.

Республиканың кол аэропортуна пассажирлер аргыжылгазы 2023 чылда 110 979 пассажир болган, 2022 чылдың деңнелинге бодаарга, 21,6 хуу хөй (91 227). Эң-не улуг өзүлдени регионнар аразының субсидиялыг маршруттары берген — оларга 108 369 пассажирни аргыштырган азы 25 хуу хөй (2022 ч. — 86 676).

Агаар транспортунуң адырында чугула чедишкннер:

- Кызыл — Новосибирск маршруду-биле рейстерниң неделяда санын 3 чедир өстүргөн, Кызыл — Москва болгаш Кызыл — Красноярск аразында чайгы үеде 5 чедир, Кызыл — Улан-Удэ аразында (чылдың кайы-даа үезинде) — 2 чедир.

- Кызыл хоорайның аэропортунда чурттар аразының авиарейстерин хүлээп алырынга агаар кежиин тургузар талазы-биле ачылдар доозулган.

Россия Федерациясы биле Моолдун аразында Чазак аразында дугуржулга езугаар, Кызыл хоорайның аэропортун чурттар аразының аэропорттарының даңзызынче кириген. Эрттирилге пунктузун ажыгаллаче киригеш, Кызыл — Улан-Батор — Кызыл, Кызыл — Урумчи — Кызыл, Кызыл — Алматы — Кызыл маршруттары-биле чурттар аразының авиарейстерин күүседери планнаттыг.

Тус черниң агаар шугумнарынга 2023 чылда 1 881 пассажирни аргыштырган, ол 2022 чылдың деңнелинден 2 хуу эвээш (1927).

Автомобиль транспорту. 2023 чылда доктаамал пассажирлер аргыштырылганың маршруттары-биле автобустар 14,4 млн пассажирлерни сөөрткен, ол 2022 чылдың деңнелинден 19,5 хуу хөй болуп турар. Шак ындыг аргыштырылгаларны 4 муниципалитет аразында маршруттарда боттандырып турар: Ак-Довурак — Кызыл — Ак-Довурак, Хадагайты — Кызыл — Хадагайты, Тээли — Кызыл — Тээли болгаш Эрзин — Кызыл — Эрзин. Рейстерниң ортумаа-биле доллары ниити олуттарның санындан 49,1 хуу болган.

Чүк сөөртүр ачылдың хемчээли база улгаткан. Чыл дургузунда транспорт организациялары (сайгарлыкчы чорукту санаваска) 5,5 млн тонна чүкүтү сөөрткен — 2022 чылдың деңнелинден 44 хуу көвей. Чүк сөөртүлгези 41,6 хуу көвүдээн болгаш 113 млн тонна-километр болган.

Орук шимчээшкнниң шапкынчааны-биле чергелештир озал-ондактар база өзүп эгелээн. Орук озал-ондааның саны 24,9 хуу өскөн (405-тен 506 чедир), мөчээн кижилерниң саны 38,2 хуу өскөн (81-ден 112 чедир), балыгланып кемдээн кижилерниң саны 11 хуу өскөн (652-ден 724 чедир).

10 орук озал-ондааның 8-зинде буруу айыыл чок халдырының дүрүмнерин хажыдып турар чолаачыларга онаажыр. Орук озал-ондааның чеди дугааргызын-на эзирик чолаачы кылган болур. Орук озал-ондаанга мөчээн 112 кижиниң чартыындан хөйү (62,1 хуу) оларга онаажыр.

Орук озал-ондактарының 42 хууунда кол чылдагаан — дүрген халытканы. Ынчангаш 209 орук озал-ондааның 90-ы дүрген шимчээшкнниң магистральдарга болган, оларга 51 киж амы-тынындан чарылган — ол орук озал-ондактарынга мөчээн кижилерниң чарты болуп турар.

Багай орук байдалдарын кол чылдагаан кылдыр айтып турган орук озал-ондактарының саны 38,9 хуу эвээжээни айтып каары чугула.

Эң-не айыылдыг участоттарда

болгаш хөй орук озал-ондактары болуп турар черлерде 68 фотовидеобижидилге комплекстерин тургускан, ооң иштинде 2023 чылда 9 комплексти тургускан. Олардан келген медээлер-биле Курүнениң автоинспекциясы административтиг корум-чурум хажыдышкынының дугайында 180,4 муң ажыг доктаалдарны үндүргөн. Торгалдың түңү 123,1 млн рубль болган (2022 ч. — 819,1 млн рубль).

Оруктарга айыыл чок чоруктун дүрүмнерин сагыры дээш демисел езугаар республиканың оруктарынга чурум хажыдыкчыларындан хавырган транспорт шыгжаар 10 тускайжыттыганын шыгжамыр турлагларны тургускан. Ам-даа 12-ни ажыдары планнаттыг.

2.8. ЭНЕРГЕТИКАГА АЙЫЛ ЧОК ЧОКУТУ ХАНДЫРГАНЫ

Республиканың ЧЭК (чылыг-энергетика комплекзиниң) бүдүрүлгелери 2023 чылда продукция сайгарарын 2022 чылда деңнелден 23 хуу улгаттырган — 10,78 млрд рубль чедир.

Хөмүр-даш чүдүрүп чорударын 4 млн тонна ажыг — 7,36 млрд рубльге азы эрткен чылга деңнээрге, 1,6 катап хөй. Электроэнергияны 3,1 млрд рубльге бүдүргөн, эрткен чылга деңнээрге, 2,8 млрд рубль хөй. Ооң-биле чергелештир чылыг энергиязын бүдүрерин 3,5 миллиардтан 1,4 млрд рубль чедир кызырган азы 635 млн кВт шакка чедир.

“Россети Сибирь Тывазнерго” АН-биле кады электри четкилерин каттыштырар талазы-биле ажылды эгелээн, оларның аразында дача ниитилелдериниң, бичии уруглар лагерьлериниң, ээзи чок болгаш эргилээн четкилер — ниитизи-биле 300-тен хөй четкилер.

Таңды кожуунуң девискээринде бичии уругларның кадыкшылга лагерьлериниң электри энергиязы-биле хандырылганын эки шынарлыг болгаш бүзүрелдиг болдурар дээш, электри четкилериниң септелгезин чоруткан: 6—10 кВ-ниң 80 чагызын тургускан, СИП хевириниң 4 км узун дурттуг электри шугумун шөйүп чоруткан. 39 сайгылгааны аскан, 630 кВА күчүлүг чаңгыс комплектинин биче трансформатор станциязын, 250 кВА күчүлүг маңталыг 2 трансформатор станциязын тургускан.

“Россети Сибирь Тывазнерго” АН-га дамчыдып бээри-биле Вавилин ээптээнде 13 болгаш 14 дугаарлыг коммерциялыг эвес сад-огород эштежилгелериниң электри четкилерин чаартып эде кылган, 89 чаа чагыларны тургускан, 13 км электри шугумун чаартып, 4 трансформаторну тургускан.

Кызыл хоорайның чылыг ажыл-агыйының инфратургузу эргилээни-биле холбаштыр ону чаартырының айтырыгларын чугалажып көрүп турар. Оларның бирээзи — чылыг-биле хандырып турар организацияны чаартылгаларга акша-хөреңгини кириерин сонургалдыг болдуруп болур “альтернативтиг одалга чери”. Хоорайны чылыг хандырылганының хостуг зоназынга хамаарыштырар дугайында саналда республиканың Чазва Россияның Энергетика яамызынче чоруткан. Ол хостуг зонаның албан ёзуу-биле ады “альтернативтиг одалга чери”.

Аңгы одалга черлери болгаш печкалыг бажыңнар хөй болган уржуунда, Кызыл хоорай чурттуң эң хирлиг хоорайларының даңзызынче кирген. “Арыг агаар” төлевилелдин ачызында аңгы одалга черлерниг болгаш печкалыг бажыңнарны хоорайның чылыдылга четкизинге кожуп эгелээн. Эрткен отчөттүг үеде 6 биче одалга черлерин чок кылган. Хоорайның чылыг хандырылганының системаны сайзырадырып чүгтө хөй квартиралыг бажыңнарны тудуу көвүдээни эвес, ЧЭТ-тиң (чылыг-энергетика төвүнүн) күчүзү улгатканы база негей берген.

Магистральдыг газ шугумнарындан республика ырак болганы-биле холбаштыр Кызыл хоорайга аңгылап тускайлаан газ хандырылганының

төлевилелин “Газпром” акционерлиг ниитилелдин удуртулгазы-биле сайгарып чугалажып турар. Ол төлевилелдин республикага ажыктын экспорттер шинчилеп көрүп турар.

Чурттакчы чонга хөмүр-дашты садарын чурумчуткан “Хөмүр-даш продукциясы” информастыг системаны ажылдап кылган болгаш ажыгалла кириген. Бо система хөмүр-даштан орулга үндүрүп алыр кижилерни ырадып, одаар чүүлду доктааткан өртек-биле садып алыр органы чурттакчы чонга тургускан.

“Кызылдың ЧЭТ” АН 2023 чылда 6 суугунуң бежиниң, 4 турбогенераторларның агар болгаш капитал септелгезин кылган, эргилээн 2463 метр хоолайларны солаан, 223 дериг-херекселди чаарткан.

“ТЭК-4” башкарыкчы компания чайын Ак-Довурак хоорайда, Чаа-Хөл, Хову-Аксы суурларда 12 суугу агрегаттарның септелгезин кылган. Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда, Хову-Аксы суурда чылыг четкилериниң кварталдарында 1370 метр хоолайларны солаан.

Хову-Аксының одалга чериниң ийи суугуларын солуп, ооң күчүзүн 14,5 Гкал/шактан 19,5 Гкал/шакка чедир улгаттырган.

Күнгүртүг суурда ниити күчүзү 800 кВт дизельди ийи эрги генераторларны бирээзи-ле 500 кВт чаа 3 генератор-биле солаан, 3 км электри шугумун чаарткан, чаа 4 трансформаторну тургускан.

Кызыл хоорайның төп чылыг четки-зинге “Тываавтооруктуң”, “Тардан Голд”, “Техсервис” КХН-нериниң болгаш албан черлериниң аңгы одалга черлери-биле чылыдып турган 6 объектини кошкан.

2.9. ТАРИФ ПОЛИТИКАЗЫ

Тариф политиказының кол сорулгазы — ачы-дуза бүдүрүкчүлериниң болгаш хергелекчилерин, чурттакчыларның сонургалдарының деңзигүүрүн сагыры. Республикада күрүнениң тариф өйлээшкннин үш угланышкыннарда 35 бүдүрүлгелерге хамаарыштыр чорудуп турар. Электри болгаш чылыг энергиязынга, газ, суг, коммунал боктарын үндүр сөөртүр болгаш болбаазырадып чок кылырынга, транспорт ачы-дузазынга, хергелелдер рыноктарының ачы-дузазынга, ол ышкаш инженерлиг четкилерге технологияту кожушкуннарның доктааттыганын телевиерлеринге өйлээшкннерни чорудуп турар.

2024 чылдың июль 1-ден коммунал ачы-дузазы дээш хамаатыларның төлээриниң индекси бистиң республикага ортумаа-биле 8 хуу болур, ол дээрге Россия Федерациязының Чазвааның Тыва Республикага доктаадып тургусканы 8,5 хуунуң кызыгаарында-дыр. Коммунал ачы-дузазы дээш өг-бүлениң төлээри айда ортумаа-биле 90,67-ден 750,38 рубльге чедир улгадыр.

Хөмүр-даш өртээниң барымдаа чокка еспезин болдурбас сорулга-биле, чурттакчы чонга бо одаар чүүл өртээн өйлээрин республиканың Чазва уламчылап турар. 2023 чылда тургускан 1 тоннада 2 619, 33 рубль өртек чуртта ортумаа өртеккен куду. Ростаттың медээлери-биле алырга, Россияда 2022 чылда 1 тонна хөмүр-даштын өртээ ортумаа-биле 3,67 муң рубль, а 2021 чылда — 3 муң рубль болган.

Республикага хамаарыштыр хүлээп алдыгтар тарифтер өйлээшкнни ачы-дузаның хевир бүрүзүнге аңгы болур. 2022 чылдың декабрь 1-ден 2024 чылдың июнь 30-ге чедир тургускан коммунал ачы-дуза тарифтери 1,5 чыл ажыг хуусаада күштүг болур.

Соок суг дээш — 1 куб м (НДС чокка), 2023 чылга деңнээрге, 7,3 хуу өзер. Чуунду суг төккени болгаш ону арыглааны дээш өртек 8,3 хууга, а 1 куб м 21,4 рубльге чедир өзер.

Бокту үндүр сөөрткени дээш ачы-дузаның чаңгыс аай таривин 2023 чылдың май 31-ден 2024 чылдың декабрь 31-ге чедир 1 куб м дээш 513 рубль кылдыр доктааткан, 2022

чылдынга деңнээрге, 0,064 хуу кудулаан азы 34 көпеекке.

Чылыг энергиязы дээш ортумаа тариф 2024 чылдың июль 1-ден 1 Гкал (НДС чокка), 2023 чылдынга деңнээрге, 8,3 хууга чедир өзер.

Хөй-ниитиниң транспортунга пассажирлер сөөртүүнүн таривин Кызыл хоорайга чылда бир катап өскерлир. 2023 чылдың февральда 23 рубльден 28 рубльге чедир өскөн, 2024 чылда — 32 рубльге. Ооң чылдагааны — кывар-чаар чүүлдерниң, артык кезектерниң өртээниң өскени, чолаачыларның болгаш кондукторларның шалыңын көвүдөткени.

Аптекаларның орулгаларының сайгарылгазынга үндөзилээш, эмнер аймаан мөөңнөп садып алырының болгаш үүрмектеп садарының өртектеринге немелделерни 2023 чылдың апрельден эвээжеткени кадыкшылга эргежок чугула эмнерниң даңзызынче кирген эмнерниң өртээн 2-ден 5 хуу чедир чиигедир аргалыг болган.

2.10. САН-ЧУРАГАЙЛЫГ ЭКОНОМИКА, ИНФОРМАСТЫГ ХАРЫЛЗААНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ, КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛ-ДЫГ АЧЫ-ДУЗАНЫ КӨРГҮЗЕРНИҢ ХЕВИРЛЕРИН САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАРЫ

Статистиканың медээлери-биле алырга, 2023 чылда харылзаа болгаш информатизация адырынга организацияларның көргүскөн ачы-дузазы 2022 чылдынга деңнээрге, 102,9 хууга улгаткан, 3,15 млрд рубль болган.

Информастыг технологиялар адырында республикада 105 компания ажылдап турар (2022 чылда — 94), оларның 12-зи аккредитациялыг. Сан-чурагайлыг технологияларны ажылдап кылганы болгаш ажыгалла киригени дээш республиканың Баштыңының 1,73 млн рубль грантызын 4 компания алган.

Үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системаны-биле республикада ИТ-компанияларга үндүрүг хавыраарының хемчээлин эвээжеткен — кирип алган орулгасындан 5 хуу, арыг орулгасындан 1 хуу.

Республиканың девискээринде улуг болгаш биче 10 оператор ажылдап турар, соталыг харылзаада — 4, почта харылзаазында — 1, электрелиг харылзаа шугумунда — 5.

Харылзаа болгаш информатизация адырында 1554 киж ачылдап турар. Ажылдакчының шалыңы 56332,1 рубль (2022 чылдындан 11,3 хуу хөй).

Харылзаа ачы-дузазының хемчээли 3151,9 млн рубль, 2022 чылдынга деңнээрге, өзүлдө 30 хуу. Өртектег телекоммуникация ачы-дузазы 1558 млн рубль (2022 чылда — 1487, 2 млн рубль).

Почта харылзааы болгаш курьер албанының ачы-дузазы өскерилге чок арткан, 1558 млн рубль (2022 чылда — 1487,2 млн рубль).

Тывада 152 чурттакчылыг черлерниң 139-зу соталыг харылзаа-биле хандырттыг (2022 чылда — 135).

Соталыг харылзааның суургаларын 2 дыштанылга девискээрлеринде тургускан — Дус-Хөл, этнокультурлуг комплекс “Алдын-Булак”.

Калбак хемчээлдиг “Интернет” четкизи-биле чурттакчылыг бажыңнарның 82,2 хуузу хандырттыг. Волокно-оптиктиг харылзаа шугумун 129,5 муң киж чурттап турар 124 чурттакчылыг пунктуларга шөйүп чедирген.

Ырак-узак черде 5 суур Качык, Ырбан, Хүт, Тал болгаш Ийме, дүрген дамчыдар интернетке 2023 чылда коштунган.

Социал уjur-дузалыг 408 объекти, оларның аразында 172 школа, 80 библиотека, 89 ФАП-тан, тус чер эрге-чагырганың 108 органы, ОБЯ-ның 8 объекти “Интернет” четкизи-биле хандырттыг.

Интернет четкизин чурттакчылыг 70 пунктуга чартканындан интернеттиң дүргени 25 хууга өскөн, мобильдыг трафигтиң ажыгалы 30 хуу улгаткан.

ИТ-тускай эртемге дугуржулга ёзугаар өөренириниң 149 керээлерин абитуриентилер-биле чарган, кирериниң шылгалдаларының түңнелинде 36 кижидээди өөредилге черлеринче өөренип кирген.

Сан-чурагайлыг технологияларга билиглерни бедидериниң курстарын 55 кижидээди эрткен, план – 40 кижидээди.

Электроннуг хевирлиг Күрүн ачы-дузазының чаңгыс аай порталына социал уjur-дузалыг 92 ачы-дуза хевирин боттандырган, план – 85. Электроннуг ачы-дуза чедирилгезин республиканың чурттакчыларының 68,2 хуузу доктаамал ажыглап турар. 2023 чылда КАЧП-ни дамчыштыр 5,4 млн билдиришкиннерни кириген. Электроннуг ачы-дуза чедирилгези доктааттырган 5 баллдың 4,17 баллына үнелеттинген (2022 чылда – 3,9 балл).

Чылдың түңнелдери-биле “сан-чурагайлыг бышкан билиг” 1,5 катап өскөн, 73,8 хуу болган, план – 59,6 хуу.

Сан-чурагайлыг трансформация планынче экономиканың 15 адырындан 46 төлевилелди кириген. Амгы үеге чедир 25 төлевилел доозулган, 14 төлевилел ажылда, 2 төлевилел 2024 чылдың төңчүзүнге чедир доостур, 5 төлевилелди 2030 чылга чедир узаткан.

Кибер айыыл чок чорукту хандылар республика штавын тургускан. 2023 чылда ажылдың түңнелдери-биле регионнун информастыг системазының 95 хуузу айыыл чок чоруктуң негелделеринге дүжүр сертификаттарлыг.

Автоматчылган ажылчын олуттарның 58 хирези чурттуң Astra Linux оператор системазынче шилчиттинген, медээлерниң камгалаалының бедик деңнелин хандырып турар. 2024 чылдың төңчүзүнге чедир Astra Linux оператор системазынче эрге-чагырганың органнарында 757 олутту шилчидиптер.

Почта харылзаазын чаартыр ажыл республикада 2022 чылда эгелзэн. 120 почта салбырларының сезин чаарткан. Бо ажыл 2024 чылда уламчылаар, 9 салбырны септеп чаартыр, бир салбырны тудар.

2.11. КҮРҮНЕ ӨНЧҮЗҮН БАШКАРАРЫ БОЛГАШ ЧЕР ПОЛИТИКАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫ

Күрүне өнчүзүнүн хоойлу-дүрүм ёзугаар элери 264 организация, оларның аразында 231 күрорган, 12 күрүнениң унитарлыг (казна) бүдүрүлгелери, 21 ажил-агий ниитилели, оларда республиканың үлүү база бар (2022 чылга деңнээрге, 16 албан чери немешкен).

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүн реестринде шимчeves өнчүнүн 3320 объектизи бүрүткеттинген (2022 чылда – 3724).

Тудуп дооскан 266 бажың-балгатты республика өнчүзүнге хүлээп алган, оларның 60-ын муниципалдыг өнчүже шилчиткен, 187-зин республиканың күрүне албан черлеринге быжыглан. Республика казназынче хамааты камгалаалының 19 тудуун, “Тубтен Шедруб Линг” буддийжи комплекстин бажыңын, Кызыл хоорайда 9 чуртталга бажыңын, чуртталга бажыңы эвес 1 объектини, муниципалдыг өнчүнүн 7 объектизин кириген.

“Мониторинг МСП” информастыг системада күрүнениң болгаш муниципалдыг шимчeves өнчүнүн 558 объектизи кирген, оларның 156-зы чер участогу, 202-зи бажың-балгат. 2022 чылга деңнээрге, 23 объект немешкен.

2023 чылда капитал тудугнун 132 662 объектизинин, ооң иштинде 63415 бажыңның, 4585 тудугнун, тудуп дооспаан 159 объектинин, машина тургузар 34 черниң кадастр үнелелин чоруткан. Ооң соонда оларның ниити кадастр өртээ 3 катап улгаткан. Ооң кол чылдагааны шимчeves өнчү рыногунда өртөктерниң өскени.

Кызыл хоорайда чурттап турар чиигелделерлиг категорияның хамаатыларына 224 чер участоктарын хемчээп аңгылаан, ниити шөлү 17,9 гектар. Оларны 2011 чылдың март 1-ден август 31-ге чедир билдиришкин

кириген чиигелделиг хамаатыларга ээлчег ёзугаар берип турар. “Вавилин ээпээ” микрорайонда ажыглаарын чөпшээрзэн 11 га черни участоктарга хемчээп аңгылаар, Кызыл хоорайның чиигелделиг чурттакчыларына тускайлап бээр ажил уламчылап турар.

Россия Федерациязының субъектилеринин аразында (Хакас Республика, Алтай Республика, Бурят Республика болгаш Иркутск облазы) административтиг 5 кызыгаарның дөртүнүн дугайында медээлерни Күрүнениң шимчeves өнчүзүнүн чаңгыс аай реестринче кириген. Красноярск край-биле кызыгаар чөпшээржилгези амгы үеге чоруп турар. Күрүнениң шимчeves өнчүзүнүн чаңгыс аай реестринче 143 муниципалдыг тургузгарның 107-зиниң кызыгаарының дугайында медээлерни кириген.

Хоойлу-дүрүм ёзугаар элери дилеп тыпкан шимчeves өнчүнүн 12970 объектинин талазы-биле ажылды кылып чоруткан (ниити саны 44341 объектинин элери илередир ажылды 2027 чылдың январь 1-ге чедир доозары чугула, 2023 чылда план – 12934 (100,3 хуу)).

Үлетпүрнүн тудуг объектилерин болгаш улуг хемчээлдиг чуртталга комплекстерин тудар сорулга-биле 717 744 дөрбелчин метр (71,7 га) чер участоктарын садыглажышкын чокка арендага берген.

Чер участоктарының арендазындан республиканың каттыштырган бюджетинче 22,1 млн рубль кирген, планнаанындан 1,3 хуу хөй. Чер участоктарын сатканындан 21,6 млн рубль орулга кирген, планны 2,7 хууга ажыр күүсеткен.

2.12. КҮРҮНЕ САДЫП АЛЫШКЫНЫН ОРГАНИЗАСТААРЫ БОЛГАШ БОТТАНДЫРАРЫ

Отчёттук чылда ЧАИС-ке (Чаңгыс аай информастыг системага) эге өртээ 16861,1 млн рубль 4 984 садып алышкыннары чарлаан, 15 306,8 млн рубльдин 4 651 садып алышкыннары болган. Бюджеттин 497,44 млн рубль акшазын камнап алган азы керээлерниң баштайгы өртээнден 3 хуу.

Камнап алган акшаны өске төлевилелдерге шилчиткен, оларның аразында муниципалитеттерниң Чонну ажылга хаара тудар төптерниң септелгези, көдээ девискээрлерниң чаагайжыдылгасы, школа-ларга, эмнелгелерге, аныктар организацияларына дериг-херекселдерни садып алыры.

1635 садыглажышкыннарга Тываның төлээлери тиилзэн. Чарттыгган керээлерниң ниити түнү 10604,9 млн рубль болган. Ниити өртээ 4701,8 млн рубль 3016 чагылгарны өске регионнарың төлээлери алган.

Чагыкчыларның чаңгыс аай албанын тургускаш, төпчүткен күрүне садып алышкыннарын эрттирген. 2023 чылда 354,5 млн рубльдин азы садып алышкыннарың 8 хуузу 398 садып алышкыннар чорударын белеткзэн. Садып алышкыннарың түңнелинде 247, 2 млн рубльдин 316 керээзин чарып, 23,9 млн рубльди камнап алган (ниити камналганың 5 хуузу).

Каттыштырган садып алышкыннарың аңгы даңзызын тургускаш, ынаар канцеляр болгаш ажил-агий барааннарын, офис техниказын, эт-септи кириген. 10,78 млн рубльдин 21 садып алышкыннарын чорудуп, 1,88 млн рубльди камнап алгаш, ону республика бюджетинче эгиткен.

2.13. ЭКОЛОГТУГ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОКУТУ ХАНДЫРАРЫ, АҢНЫЫР БОЛГАШ СУГНУҢ БИОЛОГТУГ КУРЛАВЫРЛАРЫН КАМГАЛАП АРТТЫРАРЫ БОЛГАШ АЖЫГЛААРЫ

2023 чылдан республика “Арыг агаар” федералдыг төлевилелге кирип, Кызылдың агаарының хирлиин эвээжедир талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп келген. “Экология” БРЭШИ-

ниң (Бүгү-российжи эртем-шинчилел институту) шинчилел ажылдарының түңнелдери-биле агаарны хирлендирип турар объектилерге кызыгаарлаашкынны тургузар. Амгы үеге агаарны хирлендирип турар 231 дөстү тодараткан – олар энергетика, үлетпүр болгаш коммунал ажил-агийның одалга черлери, автотранспорт, печка-биле одаар бажыңнар. Олар агаарны 2022 чылда 22 муң тонна бүдүмелдер-биле хирлендиргенин специалистер тодараткан. (2021 чылда – 18,5 муң). Печка-биле одаар хууда бажыңнары тудуп турарындан 2023 чылда агаарны хирлендирери дам барган.

Аңгы-аңгы одалга черлерин эвээжедир-биле, хоорайның төп чылыдылга четкизинге коштунган субъектилерге чарыгдалдарның 50 хуузу дуглап бээр шийтпирни Кызылдың мэриязы хүлээп алган. 2024 чылда төп чылыдылга системазынга 6 объекти коштунган, оларның одалга черлерин дуглаан. 2024 чылда 7 объектини кожар.

Кызылдың барыын талазында 10 муң чурттакчыларны суг үеринден камгалаары-биле, Улуг-Хемниң эриин дургаар чалды туткан. Чадаана хемде чалды тудуп дооскан. Туран хемниң үеринден бажыңнары камгалаары-биле, хемниң унунда участоктарны аштаан, дүвүн ханылады каскан. Үер алыр зоналарны болгаш бажыңнар тудуп болбас 40 девискээрни тодараткан.

Чыл дургузунда регионда оператор 68,9 муң тонна бокту ону шыжаар болгаш чок кылыр черлерге үндүр сөөрткен (2022 чылда – 54,6 муң тонна). Бок контейнерлери тургузар 1405 шөлду дерип кылган. Ак-Довурак хоорайның, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннарың девискээринде чөпшээрел чокка бок төккен 29 черни чыл дургузунда чок кылып, 1175,4 муң тонна бокту үндүр сөөрткен.

Боктуг черлерни аштаарына 2024 чылда 59,3 млн рубльди экологтуг төлевирлер акшазындан үндүрүп бээр.

Бир чылда 70 000 тонна бокту болбаазырадып, чок кылыр күчүлүг комплексти Кызыл кожуунга тударына белеткел эгелзэн. Ооң инвестору тодараттырган – “Вторэкопром” КХН. Ооң-биле керээ чардынган. Комплексти тудар чер участогун тускайлап үндүрген.

Бойдус камгалаалының болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарының чурумун хажытканы дээш, 2023 чылда 37 сагындырыг хемчеглерни кылган. Прокуратураның болгаш ИХЯ-ның материалдары-биле 302 кижиге административтиг хемчеглерни онааган, 1942 муң рубльге торгаан.

Арендага берген арга-арыг участоктарының шөлү 3,8 катап улгаткан – 193,4 муң га. Ооң 31,7 газына аренда дугуржулгалары 2023 чылда чардынган. Арга-арыг фондузунун ажыгдалда девискээр 1,8 хууга өскөн. Одаар ыяш белеткеп алыры-биле, чурттакчы чон 3611 дугуржулгаларны чарган, 2022 чылдыңдан 16 хуу хөй. 56 сайгарлыкчы-биле керээлерни чарган. Арга-арыг курлавырларын ажыглааны дээш төлевирлер 21 хуу өскөн, 364,3 млн рубль болган. Өөреникчилерин, студентилерин болгаш волонтерларның киржилгези-биле 2023 чылда 9,3 муң га шөлге арга-арыгны катап тургузар талазы-биле ажылдарны чоруткан. 609 га черге ыяш дөстөрүн олурткан. 16 чурттакчылыг черге, 3 арга-арыг ажил-агийларына “Тураскаалдың сады”, “Арга-арыгны камгалаалы” акцияларны эрттирип, 61 719 дөстү олурткан.

Арга-арыг ажил-агийларының техниктиг парыгын чаарткан – кадыр-берт черлерге чорур ГАЗ, Вепрь, Садко маркалыг дөрт автомобильди садып алган.

Республикада ажылдап турар 16 школачы арга-арыг ажил-агийларының кежигүннери 300 өөреникчинин слёдун 2023 чылдың апрельде эрттирген. Школачы арга-арыг ажил-агийларының чедиги Бүгү-российжи слёдка Балгазын школазының школачы арга-арыг ажил-

агийы “Арга-арыгны камгалаалы” төлевилел-биле киришкеш, ийги черни ээлзэн.

Отчёттук чылда арга-арыгның 101 өрттери хып үнгөн. 2022 чылдыңа деңнээрге, 48 хууга эвээжзэн, шөлү 6 катап кызырылган – 18 млн га.

Өрттерниң хып үнгөн чылдагааннары – чаңыктар болгаш кижилерниң харысалга чогу. Чыл дургузунда арга-арыг хоойлуларының 344 үрекчизин илередип тыпкан. 349 үрекчини административтиг харысалгага онааган. Ыяшты чөпшээрел чок кескениниң 12 таварылгазын илереткен. 37 административтиг, 12 кеземче херектерин оттурган. Чөпшээрел чокка ыяш кескени дээш 2 кижиге кеземче херзэн онааган.

Кышкы санаашкыннар 2023 чылда буур, сыын, элик, хүлбүс дээш өске-даа аң-меңниң көвүдзенин тодараткан, киштиң саны эвээжэвзэн. Аңаа аң-мең камгалаалының хемчеглери база салдарлыг болган.

Аңгы-аң-мең аймаан ажыглаанындан бюджетче төлевирлер 2023 чылда 4922,0 муң рубль болган (2022 чылда – 3822,4 муң). Аңаарына чөпшээрелдерден 5092,7 муң рубль кирген (2022 чылда – 4754,4 муң).

Бөрүлерниң мал-маганче халдаан черлеринче дүргөн үнер, оперативтиг хемчеглерни алыры-биле муниципалдыг тургузугларда аңчыларның 747 кежигүннүг 129 бригадазын организастан. Чыл дургузунда 406 бөрүнү чок кылган (2022 ч – 373, 2021 ч – 316). Аңчыларга 2 млн рубль шаңнал акшазын төлөп берген.

Экологтуг акцияларга, субботниктерге 400 эки турачы киришкен. Дус-Хөл, Хадың, Чагытай хөлдөрдөн 100 куб м бокту үндүр сөөрткен.

Туристи объектилерни чаагайжыдары уламчылап турар. “Дүргөн” камгаладыг девискээрде 7 километр экологтуг кокпаны дерип кылган. Дүргөн хемни кежир көвүрүгнү болгаш дыштаныр шөлчүгешти туткан. Дус-Хөлде, Хадында дыштанылганың 6 шөлчүгешин дерип кылган.

2.14. РЕГИОННАР АРАЗЫНЫҢ, ДАШТЫКЫ ЭКОНОМИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАРНЫҢ БАЗА ТУРИЗМ ИНФРАСТРУКТУРАЗЫН ХӨГЖҮДЕРИ

Россияның болгаш даштыкының элзэн каш регионнары-биле кады ажылдажылга дугайында албан езунун дугуржулгалары-биле быжыглаттыгган турум республика партнер харылзааларлыг. Оларның аразында Алтай, Бурят, Калмык республикалар, Якутия, Татарстан, Хакасия, Чечня, Соңгу Осетия-Алания, Луганск Улусчу Республика; Алтай болгаш Красноярск крайлар; Иркутск, Кемерово, Москва, Новосибирск, Омск, Свердловск болгаш Томск областары; Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайлары бар.

Кызыгаарлашкан Моол-биле, ооң аймактарының администрациялары-биле, Иштики Моол автономнуг район-биле база Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг район-биле садыг-экономиктиг болгаш культурлуг харылзаалар тургустунган.

2023 чылдың дургузунда Моол болгаш Кыдат Улустун Республиказы-биле кады ажылдажылганы ханыладыр болгаш быжыглаары-биле, тускай угланышкынныг ажил чоруттунуп келген, ылаңгыя, Синьцзян-Уйгур автономнуг район-биле, Беларусь Республика-биле, оон аңгыда, Хамаарышпас күрүнелер эштежилгезиниң киржикчилери – күрүнелер-биле улусчу дипломатия хевиринге харылзажылганы чоруткан.

Эң-не онзагай болуушкун – Тыва Республиканың “Бистиң бажыңы-выс – Алтай” деп Чурттар аразының координация чөвүлелиниң составынче киргени болган, ынаар Алтай край, Алтай Республика, Моолдун Баян-Өлгий, Убсанур болгаш Ховд аймактары, Кыдат Улустун Республиказының Синьцзян-Уйгур автономнуг району болгаш Чөөн-Казахстан облазы кирип турар.

(Уланчызы. Эгези 4, 5, 6, 7-ги арыннарда).

Регионнар-биле кады ажилдажылганың кол сорулгалары Россия Федерациязының субъектилерин-биле харылзааларны идепкейждери болгаш үре-түннелдин бедидери, садыг-экономика, эртем-техниктиг болгаш культура харылзааларын сайзырадыры, инвестициялар хаара тударына дуза кадары, регионнарның бүдүрүлгелери-биле үлөтпүр кооперацияларын тургузар дээш оон-даа өске.

Садыг-экономика хамаарылгалар адырында эң-не сырый харылзаалар Хакас Республика, Красноярск край, Новосибирск болгаш Томск областар-биле тургустунган. Тываже Россияның регионнарындан чоннуң ажыглаары янзы-бүрү барааннар, аш-чем аймаа, арага аймаа, автомобильдер, курлавыр кезектер, дериг-херекселдер, тудуг материалдары дээш өске-даа бараан аймаа кээп турар.

Россияның Президентизиниң Чарлы-биле бадылаттыг Россияның 2030 чылга чедир хөгжүлдениң национал сорулгаларының аразында "Чиг-эт эвес энергетика эвес барааннарның экспортунуң 70 хуудан эвээш эвес херек кырында өзүлдө" деп сорулганы чедип алыры-биле база "Чурттар аразының кооперациязы болгаш экспорт" национал төлөвилелди боттандырган аайы-биле даштыкы садыг-саарылганы хөгжүдери болгаш калбартырынга, оон иштинде 2.0 регионалдыг экспорт стандартызын хуусаа бетинде кириеринге таарымчалыг байдалдар тургузар талазы-биле ажил чоруттунган.

2023 чылдың түннелдери-биле алырга, Тыва Республика 2024 чылда Стандарттарны кириери планнаттыг 10 регионнуң аразында 2 дугаар черни ээлеп турар. Тывага стандартты кириериниң деңгели 73,4 хуу болган.

Сибирьниң каайлы эргелелиниң медээлери-биле, 2023 чылда Тыва Республиканың даштыкы садыг-саарылганы 252,6 млн доллар болган, оон иштинде экспорт хемчээли 230,7 млн доллар болган, импорт – 21,9 млн рубль хире. Оон-биле кады кол контрагент чурттар болуп, Кыдат, Казахстан, Моол, Кыргызстан болгаш Беларусь артып турар. Алган медээлер езугаар, экспорттун бараан тургузуунда кол черни минералдыг продуктулар, ыяш болгаш тараа ээлеп турар, импортта – дериг-херекселдер болгаш механиктиг херекселдер, химиктиг үлөтпүр барааннары болгаш пөс-таавы аймаа болган.

2023 чылда экспорт-импорт операцияларын үндүрүг органнарында бүрүткеттинген даштыкы экономика ажил-чорудулганың 12 киржикчизи боттандырган. (2022 чылда – ДЭА-ның 7 киржикчизи) чылдың түннелдери-биле, Тыва Республиканың республика бюджетинче ук үндүрүг төлөкчилеринден ниити түнү 233,7 млн рубльге үндүрүг төлөвилери кирген.

Ниитизи-биле өтөттүг чылда "Хандагайты", "Цаган-Тологой", "Шара-Сур" автомобильди эрттирилге пунктуларындан эрткени:

- пассажирлер – 152 254 киж (РФ-тин хамаатылары – 137 258 киж, даштыкы хамаатылар – 16 254 киж). 2018 чылга деңгээрге, 32 хуу улгаткан азы тодаргай сан-биле алырга, 42 242 киж көвей болган (2018 чылда 110270 киж);
- транспорт херекселдери – 41 666 сан (РФ-тин автомобильдери – 33 194 сан, даштыкы – 5 472, оларның иштинде: чиик – 38 345, чүк – 3 211, автобустар – 110 сан). 2018 чылга деңгээрге, 32 хуу көвүдзэн азы тодаргай сан-биле алырга, 11 616 транспорт херексели хей болган (2018 ч. – 30 050 сан).

Онза кичээнгейни Күрүне кызыгаарының россияжи – моол участогунда эрттирилге пунктуларында угландырып, кижилерниң, бараан аймааның болгаш транспорт херекселдериниң кызыгаар эрттир эптиг болгаш дүрген шимчээринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. "Хандагайты" эрттирилге

пунктузун хей талаалыг чурумга аждары-биле, реконструкциялап турар, "Хандагайты" деп тускай экономика зонаны тургузары-биле ажилды организастан, Россия биле Моолдун каайлы органнарының төлээлериниң кады-кожа турар эрттирилге пунктуларының ажилдаарына хамаарышкан айтырылгаларга хамаарышкан ужуражылгалары эрткен, оон аңгыда, Моолдун Дээди күрүне Хуралының депутаты-биле кады-кожа турар эрттирилге пунктуларының реконструкциязының айтырылгаларына хамаарышкан ужуражылганы эрттирген.

Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың девискээрин дамчыштыр автомобиль, демир-орук болгаш авиа-угланышкыннарлыг "Барыын" деп чурттар аразының транспорт коридорун (Россия – барыын Моол – барыын Кыдат) тургузар талазы-биле ажил чоруттунуп турар. Ук транспорт коридорунуң арга-шинекей калбары Сибирь федералдыг округтун болгаш Россияның өске регионнарының даштыкы экономика ажил-чорудулганының киржикчилеринге эки үре-түннелдиг логистиктиг илчирбизин тургузарына чугула рольду ойнаар болгаш оон аңгыда, Сибирь федералдыг округтун субъектилериниң агробүдүрүлгезин болгаш туризмни сайзырадырына хууда инвестицияларны хаара тудар арганы бээр.

Эрткен чылын республика "Туризм болгаш аалчылар хүлээп алырының индустриясы" национал төлөвилелди боттандырылганына бир дугаар киришкен болгаш оон аайы-биле 5 хей-ниитиниң эгелеки бодалдарына деткимчени көргүскен. 3 пляжты тургускан болгаш чаагайжыткан, 2 маршрутту, оон иштинде 1 регион аразының маршрутун тургускан болгаш чаагайжыткан.

Туризмниң 2022–2023 чылдарда кол көргүзүлгери

Көргүзүг	2022 ч.	2023 ч.	2022 чылга хуу
Турист аян-чоруктар саны, муң киж	138	175	+26,8
Классификациялаан чурттаар черлерде өрээлдер саны, өрээл	926	983	+6,2
Туризм адырында саң-хөө деткимчениң хемчээли, млн рубль	488	329	-32,6

Социал-экономика хөгжүлдениң бот-тускайлаң программазы езугаар 2023 чылда туризм адырына 285,48 млн рубльге 19 төлөвилелди деткээн.

"Чедер" санаторий-кадыкшыдылга комплекзиниң тудуунуң 1-ги чадазының ажилдары күүсеттинген, 6 чурттаар корпустар, эмнелге корпусу, административтиг оран-сава, арыглаашкын кылыгылар туттунган.

"Тайга" лыжалаар баазаның девискээринде кемпинг баазаның тудуу доозулган, Тес-Хем кожуунда өг хоорайжыгажыны тудуу уламчылап турар.

Бии-Хем кожуунда "Билели" турист кластерже кири халдыр орукту кылган, объектилерни электри четкилеринге кошкан. Реконструкция кылгаш, Тожу кожуунда аалчылар бажынының өрээлдер фондузун калбарткан. Улуг-Хем кожуунда мотельди ажылгалче кириген.

Дус-Хөл, Чагытай хөлдерниң эрик кыдында девискээрлерин чаагайжыткан. Ук ажилдарже электрификация, автобус доктаамын тургузары, чайгы кафе тудары дээш оон-даа өске чүүлдер кирип турар.

Каа-Хем кожуунда логистика төвүнүн

база чаңгыс аай турист кластер тургузуп турар турист 7 баазаның тудуу доозулган.

2.15. БЮДЖЕТ БОЛГАШ ҮНДҮРҮГ ПОЛИТИКАЗЫ, САҢ-ХӨӨ, ЧЭЭЛИ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

2023 чылда республиканың каттышкан бюджетиниң орулгазы пландан 99 хуу азы 60 770 млн рубльге күүсеттинген. 2022 чылдың деңгелине онааштыр өзүлдө 1 хуу болган (+406 млн рубль).

Бодунуң орулгалары планнаттыганындан 99 хуу кирген – 13 051 млн рубль, 151,6 млн рубльге план күүсеттинмээн, оон чылдагааны "Лунсин" болгаш "Тардан Голд" компаниялардан кирип турар үндүрүлгелерниң эвээжээни-биле холбашкан. 2022 чылдың деңгели-биле алырга, бот-орулга 15 хуу өскөн болуп турар (+1 714,0 млн рубль).

Дараазында үндөзін-дөс аайы-биле элээн өзүлдө хандырттыг:

- тус-тус кижилерниң орулгазына 16 хуу үндүрүг-биле азы 929 млн рубль;
- казымал байлактар тывыжына 28 хуу үндүрүг-биле азы 145 млн рубль;
- бөдүүнчүткен үндүрүг онаар система езугаар 26 хуу азы 125 млн рубль;
- күрүне каайлызы-биле 19 хуу азы 17 млн рубль;
- нефтепродуктуларга акциздер-биле 8 хуу азы 122 млн рубль.

Тус чер бюджеттеринче үндүрүгден азы үндүрүгден эвес орулгалар 3447 млн рубль түнге кирген, план күүселдези 100,2 хуу (+8 млн рубль). 2022 чылдың хемчээлдеринге хамаарыштыр алырга, кирген акша-хөреңги 10 хуу азы 302 млн рубльге өскөн.

Каттышкан ниити бюджеттиң чарыгдалдары 62 326 млн рубль болган, ол 2022 чылдың деңгелинден 0,2 хуу эвээш болуп турар. Эрткен чылдарда дег, бюджет чарыгдалдарының социал угланышкыны кадагалаттыг: социал адырның саң-хөө хандырылганынче угландырган акша-хөреңгиниң хемчээли 42 190 млн рубль болган азы бүгү чарыгдалдарның 67 хуузу.

Бюджет адырының ажилдакчыларының шалың төлөвилериниң чогуур үе-шаанда болгаш долузу-биле чоруттунары хандырттыг, ук чарыгдалдар ажил төлөвилериниң эге хемчээлиниң өскени-биле 16 хуу улгаткан болгаш 22 млрд рубльден ажа берген.

Федералдыг бюджеттен дотацияларның чогуур өзүлдөзүнүн чок болганы-биле 2023 чылда ажил-чорудулганың бир чугула угланышкыны шалың төлөвилерин чогуур үе-шаанда болгаш долузу-биле боттандыраары хандыраары турган, ук сорулга ниитизи-биле чедип алдыг.

Ажил төлөвилериниң эге хемчээлиниң өскени-биле холбаштыр (29 030-ден 30 860 рубльге чедир) шалың төлөвилеринче чарыгдалдар база 2022 чылдан шилчип келген 352 млн рубль хемчээлди кредитер өрөзи 7 хуу өскөн болгаш 24 млрд рубль ажыг болган.

Чыл дургузунда кылдыганы ажилды кичээнгейге алгаш, немей үндүрттүнгөн саң-хөө дузазын, чарыгдалдарны шыңгыы чурумчутканын кичээнгейге алгаш, 2023 чылдың дургузунда хууда орулгалар планын улгаттыраары 3 773,6 млн рубльге хандырган, оон иштинде:

- 1) федералдыг дотациялар – 2 342 млн рубль (2023 чылдың ноябрь 16-да Россия Федерациязының Чазааның үндүргени 3218-р дугаар айтышкыны езугаар 1 933,5 млн рубль түнүг база 2023 чылдың декабрь 25-те үндүрген 3897-р дугаарлыг айтышкыны езугаар 404,3 млн рубль түнүг);
- 2) хууда орулгалар кириериниң планын улгаттырганы – 649,5 млн рубль;
- 3) муниципалдыг тургузулганың боттандырган хемчеглери – 116 млн рубль;
- 4) чарыгдалдарны шыңгыы чурумчутканы – 666,5 млн рубль.

Оон аңгыда, социал төлөвилер болгаш ажилдаарын турар чурттагы чоннуң ыяап-ла эмчи камгаладылганынче чарыгдалдарга хүлээлгелерни чогуур үе-шаанда күүсеткен.

Социал деткимче хемчеглеринче 6277 млн рубльди чоруткан, 18 млн рубльге эвээжээни ажи-төлге социал төлөвилер ап турар кижилерниң санының эвээжээни-биле тайылбырлаттынар.

Ажилдаарын турар чурттагы чоннуң ыяап-ла эмчи камгаладылганынче чарыгдалдар 3389 млн рубль болган, 2022 чылда деңгелге хамаарыштыр 12 хуу өскөн болгаш 357 млн рубль болган.

Национал экономикаже 13996 млн рубльди угландырган, 10 хуу азы 1317 млн рубльге өзүлдө демдеглеттинген. Ол акша-хөреңгиден 39 хууу одалга-энергетика комплекзиниң хөгжүлдөзүнче кириген (5 418 млн рубль), 25 хууу – орук ажил-агыйынче (3556 млн рубль), 9 хууу агроүлөтпүр комплекзинче (1270 млн рубль), 5 хууу арга-арыг ажил-агыйынче (641 млн рубль).

Күрүнениң капиталдыг салышкыннарына 9014 млн рубльди угландырган, 2022 чылдың деңгелинден 4,8 хуу азы 459 млн рубль эвээжээн.

Республиканың күрүне өрөзиниң хемчээли бюджет хоойлужудулганының негелделериниң кызыгаарында турар болгаш 2023 чылдың түннелдери-биле 5303 млн рубль болган, оон иштинде 1800 млн рубль – Сбербанкның чээлиери, 2913 млн рубль – эрги чылдарның бюджеттен чээлиери, оон иштинче 940 млн рубль инфраструктура чээлизи база кирип турар.

Республиканың банк сектору "Россияның Сбербанкы" ПАО-нуң 7 салбыры, "Россельхозбанк" АО, "Промсвязьбанк" ПАО, "Росбанк" ПАО, "Почта Банк" ПАО, "Совкомбанк" ПАУ КБ-биле көргүстүнгөн.

Банкларның чээли портфели 85509 млн рубль болган, 2022 чылга деңгээрге, 20 хуу өскөн. Көвей кезинде ол – хууда кижилерге берген чээлиер болуп турар – 80135 млн рубль азы бүгү портфельдин 93,7 хуузу. Юридиктиг төлөвлөргө үлүү 6,3 хуу азы 5 374 млн рубль болган.

2023 чылда регион деңгелинде үндүрүг болгаш бюджет политиказында дараазында өскерлишкыннер доктааттыг:

- бүдүрүлге, социал болгаш эртем адырында бөдүүнчүтүнгөн болгаш патентилиг үндүрүг салыр системаларда бир дугаар бүрүткеттинген хууда сайгарлыкчыларга 2024 чылдың төнчүзүнге чедир "үндүрүг дыштанылганын" узадып каан;

- кадастрлыг өртөк-үнезин көрүп тургаш, үндүрүг санаттынар шимчөөс өнчү-хөреңги объектилериниң даңзы-зынче кириерде, организацияларның өнчү-хөреңгизинге үндүрүг кызыгаарын 1000 дөрбелчин метрден 200 дөрбелчин метрге чедир эвээжеткен;

- үндүрүг төлөкчизиниң орулгага үндүрүг-биле инвестициялыг үндүрүгден чиигелдени ажыглап болур чарыгдалдарының даңзызын калбарткан;

- кижилерниң орулгаларына үндүрүгте хамаарыштыр садыпкаш, кирген орулгазы үндүрүгден хостадыр чер девискээринин хемчээлин 0,08 гектарга кызыгаарлаан;

- организацияларның өнчү-хөреңгизинге үндүрүгте хамаарыштыр алырга, регионалдыг автомобиль оруктарына хамаарышкан чиигелдени соксаткан; а үндүрүгнү Тыва Республиканың Орук фондузунуң акша-хөреңгизинден төлээр. Сибирь федералдыг округтун 6 регионунда регионун автомобиль оруктарына хамаарыштыр организацияларның өнчү-хөреңгизинге үндүрүгнү Орук фондузунуң акша-хөреңгизинден төлөп турар;

- шимчедикчизиниң күчү-күжүн кичээп тургаш, чиик болгаш чүк автомобильдеринге транспорт үндүрүүнүн ставкаларын улгаттырган.

(Уланчылыг).

К.-Э.К. Кудажының чогаалдарында ада кижиниң овур-хевири

“Сүүр кырында кижиге турган... “Турза узун, тутса мөгө” деп улустун чугаалажыр кижилериниң бирээзи ол... Ол кижиниң аптаразыг делгем хөрээ, чодур дйт дег тырың дурт-сыны, кадап каан адагаш дег тендиш дивес кылажы бастырбас болган... Сүүр кырынга үнүп келген кижиге кадыр элзиг хавааның баарында чашты берген кара карактарын шала имирерткеш, мурнунда улуг чоога кежир аргаже чиге көргөш, өшкү салын чаңчыккан аайы-биле сөөк салаалары-биле ээргилээн. Ооң назыны бежен алып чоруй-даа барган болза, үе-шагның ол хире узун хуусаазына ам-даа дүжүп бербээни илдең болган...”

Кышкы сүүр кырынга агара берген сегел салдыг, мөгө-шырак дурт-сынның аңчы кижиге кымыл дээрзин билдир-ле болгай бис. Сүлдем! Сүлдем болбайн аан.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хем” деп роман-эпопеясында Сүлдемниң овур-хевириnde тыва ада кижиниң бир мөзүлөш овуру чуруттунган. Сүлдем — оолдарының чөлөнгижи. Амыдырал — демисел дээр болгай. Ынчангаш ол хей ажи-төлүн бут кырынга тургузар дээш, кызып чоруур ада. Ооң оолдары Саванды, Соскар, Хойлаар-оол, Буян. Оларның аажы-чаңы бот-боттарына дөмей эвес-даа болза, адазының ажилгыр-кежээни, биче сеткилдин, туруштуун, мурнунга салып алган сорулгазын ыяп чедип алып бүдүжүн дөзеп алганнар.

Сүлдем биче сеткилдиг, быжыг туруштуг, үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек кижиге. Ол ажи-төлүңгө кызыгаар чок ынак ада.

Копту дайынынче хеймер оглу Буянын чорудар дээр-

ге, эрес-дидимин көргүзүп, бодунуң хар-назынынга чалынмай, оглунуң орнунга чоруптар. “Оглум адазының чуртун тутсун, бир-тээ моол араттар дилег кылган чүве төлээде, тыва араттар баар. Мен база баар мен” деп дорту-биле чугаалап турар.

Бо бөдүүн арат өг-бүлөдө социал дарлалдың халазын чүктөвзэн кижиге-даа чок деп болур. Сүлдем боду-даа, кадайы Кежикмаа-даа, уруу Суузулмаа-даа, оолдары Саванды, Соскар, Хойлаар-оол, Буян-даа — шуптузу тыва байларның, дүжүметтерниң азы кулак орустун, кыдат

Копту шивээзинде бөдүүн орус кижилер — Черемисинер-биле найыралдажып, кады чурттаанының соонда, ол хейнү көрүп биле берген.

Сүлдемниң бо бүгү чаагай сеткили, мөзү-шынарының бедии ёзулуг ада кижиниң чырыткылыг овур-хеви-рин көргүзүп, хей санныг оолдарының чөлөнгижи, үлгөргө-чижээ кылдыр көстүп турар. Ол өг-бүлениң эр ээзи, ажи-төлүнүң адазы болур хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, аал-коданының ээзи, ада-чуртунуң камгалакчызы болбушаан, келир үеде чер-чуртун ээлеп артып

садыгжыларның дарлалындан, кара туразында аажылаашкынындан ал-боттары түрөп, сагыш-сеткили аарып, ажи-саргып чорааннар.

Феодалдыг дарлалдың базышкыны Сүлдемниң өг-бүлөзине чеже-даа аарышкы чедирип турза, оларның амыдыралче чүткүлүн болгаш социал чөптүг эвес чорукту көөр хөөн чогуу суларадып шыдаваан.

Экини эки-биле харылаар деп чүве Сүлдемниң овур-хевириnde онзагай шынары кириген. Амы-тынын алган эмчи Аня Черемисина төлдүг болур деп баарга, эмчиниң караан чырыдып, чаа төрүттүнген төлдүң хинин кескен кырган-ачазы болур.

каар салгалдары дээш сагыш салып, оларга чагыг-сүмезин арттырып, салгалдан салгалче чоннуң эки чаңылдарын дамчыдып, сагып чурттаарын чагып чоруур ада.

“Уйгу чок Улуг-Хем” деп романга деңнелге кылдыр Кызыл-Эник Кудажының “Тараа” деп тоожуундан дараа-зында одуругларны номчуп көрээлиңер: “Кастыктары мөңгүнелдир көгергилей берген, аразында элбек ак-ак дүктөрлиг сегел салдыг, делгем эгиннерлиг, хүрең шырайлыг, кижиге ортузундан шагда-ла эрте берген назылыг ашак кижиниң адын Суваң дээр. Ол аныяанда белен эвес мөгелерниң бирээзи чораан. Ынчангаш ону арбан-

суму араттары Мөгө-Суваң деп адап чораан...”

Суваң ук-ызыгуурундан яды арат, ооң чаңгыс адындан, чаңгыс бызаалыг инээнден өске чүвези чок. Ол хырын үезинде чеди-сес оолдуг, сөөлүндө он четкен. “Ынча имилеме, уяда сарыг аастыг куш оолдары дег, ажи-төлдү чүнүң-биле азырап чоруур ирги?” — деп, чамдык кижилер кайгап чугаалажыр турган. Суваң үжүк-бижик билбес, чеже-даа бижик-билиг чок болза, оозунга чалынмас, кайгамчык угаанныг кижиге чораан. Ол ажи-төлүнүң аас-кежиктиг келир үези дээш кызып чоруур ада. Ооң чижээне оглу Араптаңы “кызылдар” дээрге чүү улзул дээш бүдүү чорутканын кирип болур.

Элээн каш хонганда Суваң биле Тарак-оол адашкыларны тараа оорлаан дээш солааннар чедип келгеш, эттеп-сол тургаш сүрүп алгаш, Шагаан-Арыгга кара-бажыңга суп каар. Эртенинде Улуг-Хемни куду салга олурткаш, Ус-Аксынга эккелгеш, шалазы чок казанак бажыңга суп каар. Адашкыларга орус тараачын кижиге хлеб иштинге бижек биле чагаа кирип берген. Ашак номчуп билбес-даа болза, чүвениң ужурун даап бодап каапкаш, оглунга чагыг-сүмезин бергеш, ол-ла дүне дургуннадыптар. Тарак-оол ачазының чагыын ол-ла хевээр күүседип каар.

Моон алгаш көөргө, Суваң — ёзулуг бүдүштүг, угаанныг ада. Амыдырал чеже-даа берге болза, ол аңаа торулбайн, хей ажи-төлүн бут кырынга тургузар дээш, кызып чоруур. Ооң ачызында оолдары амыдыралга боттарының туружун тып чурттай берген.

Эр кижиниң бүдүштүү ооң мерген угаанында, эрес-дидим болгаш шыдамык чоруунда деп ада-өгбелеривис шаандан тура чагып чораан. Ажи-төлдүг ада кижиге угаан-сарыылдыг, кээргээчел, чаа-

гай сеткилдиг, бөдүүн, ажилгыр-кежээ, шынчы, чөптүг эвес чорукка хөңнү чок болур ужурулуг.

Сөөлгү үеде чамдык ада кижилерниң бот-идепкейи, тура-соруу, ажи-төл кижиге-дигезинге хамаарылгазы кудулаан. Шаанда тыва кижиге-төл кижиге-дигезин чугула айтырыгларның бирээзи кылдыр санап чораан.

Ол үеде ада кижиге бодун кайы хире бедик, үлгөрлиг алдынып чораан-дыр. Бистиң бо чурттап турар ниитилеливиске ажи-төлү ачазының адын эдилеп, ада-ызыгуурун уламчылаар болганда, ада кижиниң ажи-төл кижиге-дигезинге ролун чугулалап көөр болза эки. Сөөлгү үеде кожуун, республика чергелиг адalara хамаарышкан хемчеглерниң болуп эгелей бергени, Адалар чөвүлелин тургусканы, оларның идепкейин, тура-соруун көдүрүп эгелээни өөрүнчүг.

Кызыл-Эник Кудажының чогаалдарында ада кижилерниң бир-мөзүлөш овур-хевириnde деңнел тура, адалар мерген угаанныг, кандыг-даа бергелерге таварыш-каш, оон үнер арганы тып алып деп чүүлү көрдүвүс. Олар өг-бүлениң чөлөнгижи, азыракчызы чорааннар. Сүлдем биле Суваң биче сеткилдиг, быжыг туруштуг, үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек адалар. Олар ажи-төлүңгө кызыгаар чок ынак, оларны бут кырынга тургузуп каар дээш кызып чоруур.

Амгы үеде ажи-төлүнүң аас-кежиктиг келир үези, кадыкшылы, эртем-билии, амыр-тайбың чуртталгазы дээш кызып чоруур адалар бистиң аравыста хей. Олар база Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының чогаалдарының маадырлары ышкаш ажи-төлүн бут кырынга тургузар дээш кызып чоруурлар. Ындыг адаларны көөргө безин, чоргааранчыг, улус-чон оларны хүндүлээр, магадаар...

Надежда ХОМУШКУ,
Барыин-Хемчик
кожуунуң Эрги-Барлык
школазының тыва дыл бол-
гаш чогаал башкызы.

| ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА |

Лагерьлерни белеткеп турар

Республикага 159 хүндүскү, 19 стационар болгаш 1 майгынын лагерь ажилдаар. Амыдыралы берге байдалда уругларның чайгы дыштанылгазын органи-застаарынче 50 ажыг сая рубльди угландырган. 2023 чылга деңнээрге, барык 6 сая рубль хей. Ол дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг дыңнаткан.

“Тываның чайгы лагерьлеринге тускай шери операциязының киржикчилериниң ажи-төлү, эвээш хөреглиг, хей ажи-төлдүг болгаш долу эвес өг-бүлелерниң уруглары,

өскүстөр болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан, кады кызыгаарлыг уруглар төлевир чок дыштанып болур. Чиигел-делер назы четпээннерниң хайгаарал чок чоруун болгаш кем-херек үүлгөдишкенин болдурбазының учедунда турар уругларга база хамааржыр” — деп, регионнуң удуртукчузу чугаалаан.

Стационар лагерьлерниң девискээринде бо хүннерде септелге ажилдары эгелей берген, Июнь ай чоокшулаарга, акарицидтиг арыглаашкын эгелээр. Лагерь ажилдакчылары эмчи комиссиязын эртип, башкылар кижизидилгениң

чидиг айтырыгларына хамаарышкан тематиктиг семинарларже барып турар. Ол ышкаш сезон бүрүзүнүң планын тургузар ажилдар база эгелей берген.

Оларның бирээзи “Байлак” лагеринде 1970 чылдан тура ажилдап турган эрги клуб оран-савазын бускаш, ооң орнунга чаа медицина пунктузун май айның ортузунга чедир тудуп доозар сорулга салдыган.

Тудуг ажилдарын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының удуртукказының адаанда 14 албан чери кылып чорудуп турар. Бодунуң

элчээнде олар “Байлак” лагериниң ажилын органи-застаар бөлүк ажилдакчыларны чыгып, ажилды үе-шаанда кылып доозарына эргежок

чугула дериг-херекселдер-биле хандылар.

Чыжыргана СААЯ.
Чурукту интернеттен
алган.

Дружина даргазы Мария

Улуг назылыг ава, эне, хөй-ниитижи, Тываның бир кайгамчыктыг онзагай уруу Мария Монгушовна Шожукпанның дугайында төөгүлүг сактышкыннарны бижип көрей.

Ол үелер Совет Тываның 1955–1959 чылдар. Ынчан Улуг-Хем кожуунунң Арыскан ортумаңк школызы күрүнениң долу хандырылганын турган үеде интернатка чурттап, өөренип турган бис. Ишти-Хем, Ары-Үзүү, Белдир-Кежи, Чодураа, Торгалыг суурлардан колхозчулар ажы-төлү 5-ки класстан эгелеп аңаа өөренип турган. Школачылар 1-ги класска «октябраттар», оон 5 класстан тура «пионерлер», 9 класска – «комсомолчулар» апаар чүве.

В.И. Ленин башкының изин истээр салгалдары «Эки өөренир, эп-найыралга шынчы, Ада-чуртун камгалаарыңа кезээде белен, амы-тынын харамнамас» деп суртаал, кижизидилге чорудуп турар үе болгай. Пионерже кирерде, оон дүрүмүн доктаадып алып. Пионержи дружинавыс Олег Кошевой аттыг турган. Олег Кошевой — Совет Эвилелиниң маадыры, пионер оол. Ол Ада-чуртунң Улуг дайынында бичии боду пионержи даңгыраанга шынчы болуп, фашистер-биле демиселге

бажын салган. Ынчангаш пионер кижжи база-ла дидим, эрес-маадырлыг чоруктарга бодун белен болурун белеткеп эгелээр.

Олег Кошевой аттыг дружинаның даргазы — башкыларның, өөреникчилерниң идегели, школаның эки өөреникчизи Сарыг-Шыып Мааражык (школага ады) деп пионер уругну соңгаан. Ол школада болуп турар бүгү хемчеглерниң идепкейлиг киржикчизи: хаакка маңаар, чадаг-чарышка киржир, ырлаар, танчылаар дээш оон-даа өске. Чоорту оон удуртукчу шынары көстүп эгелээр. Ол үеде 9-ку классчылар Шагаан-Арыгның 2 дугаар ортумаңк школызынга доозар турган. Мария ынчан ол дружинаны дыка эки удуртуп, пионерлерни хөй-ниити ажилдарынче кириштирип, бүгү күжүн салып шыдаан кижжи.

Дружина даргазы кижжи солагай өштүңе үш кызыл пөс дилиндекти илип алып турган. Херээнде пионержи демдектиг, кызыл галстуктуг болуп. Отряд даргалары ийи, звено даргалары бир-рээ дилиндектерлиг боор чүве. «Пионер кижжи кезээде белен!» — деп ёзулаар. Пионерлер эки өөредилгеден аңгыда, хөй-ниитижи, суурнуң-даа, школаның-даа ажил-ижинге дөгөрезинге

киржир турган. Аарыг-аржык улустун, улуг назылыг хоочуннарның ыяш-дажын чарып, суглап, херим кажазын аштап-арыглаар ажилдарга идепкейлиг киржир турган. Дүжүт ажаалдазының үезинде мажак чыыр, сиген кезер өйде аът бажы мунар, хой кыргылдазынга киржир, инек фермазынга бызаа ажаажыр, инек сагжыр, өдек аштаар, школа септелгезинге киржир, кыжын одаар ыяш белеткежир дээш ажылы-ла хөй.

Мария Шожукпан дружина даргазы даалгазын эки, ак сеткилдий-биле күүседип шыдаан. Ынчангаш башкылары-даа, эш-өөрү-даа ону дыка хүндүлээр, ынак турган. Боду дыка биче сеткилдиг, чымчак, ээлдек кижжи боор. Улуг назылыг эш-өөрү ужуражып келгеш: «Олег Кошевой аттыг дружина даргазы Мария, экии!» — дигип, чашкы шаан чаптап, сактып чугаалажырлар.

Школага каннаттыг ажил-херээн Мария Шожукпан амыдыралга көргүзүп, төлөптиг чурттап чоруур. Амгы үеде назы-хары улгады-даа берген болза, Кызыл хоорайда хоочуннар аразында бүгү-ле болуп эртип турар хемчеглерден чыда калбас. Мария Монгушовна уругларының аразында чиикак хүндүткелдиг чурттап чоруур. Ол-ла хевээр омаксергек, хөглүг-баштак, кадыкчаагай чурттап-ла чоруурун күзеп артым!

/ Е.К. БУЯНХОО.

Сагыш човангыр коллегам

«Шын», «Тувинская правда» солуннарның идепкейлиг бижикчизи, Россияның, Тываның журналистер эвилелиниң кежигүнү «Чадаана хоорайның хүндүлүг хамаатызы» аттың эдилекчизи, «Күш-ажылдың хоочуну» Ольга Доржуевна Салчак апрель 24-те 75 харлаар.

/ О. Салчак.

Ол чалыы үезинде Кызылдың башкы институтун чедиш-кинниг дооскаш, Бай-Тайга кожуунунң Тээли ортумаңк школызынга орус дыл, литература башкызы болуп, баштайгы күш-ажылчы базымнарын эгелээр. Салым-чолун кадып, кады чурттаан ынак эжин оон тып, өг-бүле тудуп, бир кыстың, ийи оолдун ынак иези болган. Амыдыралдың өөрүшкү-маңнайын, кадыг-бергезин-даа көрүп, шыдап эртип келген төлөптиглерниң бирээзи. Ада-иези, өөнүң ээзи чоок кижилерин чидиргеш, ажы-төлүн чааскаан эртем-билигге чедирип, бут кырынга тургузары-биле, өскөн-төрээн Чадааназынче ээп келген. «Чаа орук» солунга, хоорайның чагырга черинге ажылдап, Чөөн-Хемчик кожуунунң сайзыралыга үлүг-хуузу кирип чораан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнген соонда, оглу-кызының аразынче чоокшулап, Кызылда чурттай берген. Республиканың парлалга органнары-биле харылзаазын үсептин улаштыр бижип, «Тыва Мотиватор» сеткүүлге очулдурукчулап ажылдаан. Ольга Доржуевнаның сеткил-сагыжы хөй-ниитиниң социал байдалы, улуг-бичии кижилерге айыылдыг хөй черлик ыттар, чааскаан арткаш, берге байдалда келген таныыры кижилер дээш дүвүрөп, сагыш човаарын бо-ла эскерер мен. Ынчангаш чогуур черлерже адресстеп айтырыг көдүргөн түннелинде,

бир кижини нерв эмнелгезинге, өскезин приютка чыттырып, хоочун башкыны шаңналга кириер дээш уттундурган документи-лерин-даа сүржүп берген. 2–3 чыл бурунгаар Бай-Хаакская 14-те чаа поликлиникаже элээр үе дургузунда аргыштырылганы шийтирлевейин турганын сактып келиңер даан. О.Д. Салчак орус, тыва солуннарга «коңгалап» чырыткан соонда, 15 дугаарлыг маршрутту доктаатты. Кемдээр, даянгыштыг улуска, ырак-чооктан кылаштажып ажылдап турар техниктиг персоналга өй-шаанда ачы-дуза ышкыжып. Кижжи бүрүзү машиналыг эвес болгай, хүннүң-не 2 катап таксилээр акша ажилчын санитарларга бергези шын.

Көзүлбес, билдинмес ачы-буянын кижиниң 75 харлаан оюнда оон бодун номчукчуларга таныштыры арык эвес. Ольга Доржуевнага өлчей-кежикти, быжыг кадыкшылдыг болуп, ам-даа узун назылаарын йөрээр, күзеп каалыңар чонум.

/ Нина СЕРЕНОТ,
хоочун чогаалчы,
журналист.

Буянның-ла Бел-Орук

Бистиң ада-иевис Алды Ишкинниң үстүү Бел-Орук деп кыштаг черге совхозтун дөрт чүс хире төрүүр өшкүзүн хүндүлүг дыштанылгаже үнүжөге чедир кадарган. Шаңнал-мактал чедип, чүс төрүүр өшкүден чүс анайны камгалап ап чорааннар. Ачавыс чүнү-даа соп кылыр ус-шевер дарган кижжи. Аът, идик дагалары, чүскүк, сырга, билектээштер, от салыр суугу дээш чүнү кылбас дээрл. Ынчангаш ыт дарган деп шолуга чедингени ол.

Ачавыс даараныр, ширтек сырыыр, колун-чилиң эжер, хап идиктер даараар. Черле кижиниң кандыг-даа кедер хевин ачавыс даарап берип чораан. Хүндүс мал-маган-биле ажаанзырап хүнээр. Чай чок болгаш, орай дүңгө чедир дең чырынга иелээр иженип олуру турганнар. Олар дөрт кыс, үш оолдун төлөптиг ада-иези. Ажы-төлүн төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. Амгы үеде салгалдары алдан ажып турар.

Студентилеп тургаш, бир чазын аалымга киреримге, өшкүлер кидин түлүк оолдап турар үеи. Ачамны солуп, өшкү кадары дээш, инчеекти чүктөпкеш чоруптум. Аал адаанда шаандакы эрги чурт Соргаа бар чүве. Өшкүлерим

аңаа доктаап, төрүп эгелей берди. Аай-дедир оларның соондан халыыр дээш, шаам төңгеш, бир даш кырынга олуруп алдым. Черден кургаг хараган ап алгаш, чер шыйып олурумда, хараган бир-ле кадыг чүвеге илдиге берди. Элээр хандыр казыптарымга, сарыг демир көстүп келди. Корга бердим. Ачавыс дыка шыңгыы кижжи-ле болгай, черге чыткан чүвеге дегбес, ону албас хоржок дээр. Ону сактып келгеш, бүдүү иш-тимде «Өршээ бурган, мен көрбээр, тутпаан мен» — деп сымырандым. Өшкүлерим оолдарын чылгап, эмзирип алырга, анайларын инчеекке суп алгаш, чанып чоруптум.

Аалга келиримге, авам, ачам олча хөй болганынга амырап өөрүп турдулар. Ачамга көргөн чүүлүмнү авам дыңнаваанда бүдүү чугааладым. Ачам хүүрек ап алгаш, «Барып көрээлем, уруум» — дээш, мени эдерткеш чорупту. Өшкү кадарып хүнээр черивисте келдивис. Ачамга айтып бээримге, хүүрек-биле каскаш, беш литр хире хола хөнек казып алды. Шинчилеп көргөш, «Дыка-ла үр эдилээр эт-тир, өршээ хайыракан» — деп чалбарды. Ону тудуп, суйбап, шинчилеп олура чугаалады.

Шаанда бо черге кыдат аал турган дигир чораан. Бо чоок-кавыда буступ калган дой савалар база бар дээр. Хөнек тып алган черинге ачам олча тып алган черни куруглатпас дээш, шай чажып, аыш-чем салып, чалбарып каан. Тып казып алган хөңзэвисти ап алгаш, ачам-биле чанып келдивис.

Ол савадан ачам дыка көвей эдилелдер, каасталгалар сол кылган. Ачам меңээ «Каасталга-даа, камгалал-даа болур уруум» — дээш, билектээш кылып берди. Ону ам-даа чидирбейн эдилеп чор мен.

Бир катап эмчиге чыдырымда, эмчилер: «Алдыңар улуун але, угбай» — диген. «Алдын эвес, чеч-хола-дыр ийин» — деп чугааладым. Ынчангаш ада-ием чурттап чораан чурту, ал-бодум, дүңмаларым, хөй санныг уйнуктарының эргип-кезип чоруур буянын чурту Үстүү Бел-Орук, өршээ хайыракан деп чалбарып чоруур мен. Оон бээр бежен ажыг чыл эрткени бо.

Авам, ачам кыштаг чурту буянын-ла Бел-Орук. Эрткен-дүшкен санымда-ла, чалбарып каап чоруур мен.

/ Нелля Көк-оол угбазы
Хандыңмаа Эник-ооловна
Ондардан дыңнап бижээр.

Дидир-дидир хоп чугаа

Делегейде дески чүве чок, кудай дээрни-даа көөрге, бүргөп, аязып, хадып, чаап турар. Топтук-томаанның, улуг угаан-медерелдиг, амыдырал дээш хүн бүрүдө туржуп, ажилга шыдамыккай, кежээ, чонунга дузааргак кижилерни хөй-биле эскерип, көрүп чоруур бис. Украинада болуп турар тускайлаттыг шериг операциясында киржип турар дайынчыларга дериг-херекселдерни, чылыг идик-хепти, аыш-чемни берип турар буянын кижилер ол-дур. Дүн-хүн дивейн кижилерниң кадыкшылы дээш демисежип чоруур эмчилер, корум-чурум камгалалын тудуп чоруур эрге-хоойлу ажилдакчылары дээш кымнарны чок дээр. Езулуг медерелдиг кижилер ол-дур!

Мунар аыт-даа болза, аажызы багай, чоржаң, ылгын, челер дээш аңгы-аңгы. Кижилер аразында шын-меге чугаа тарадып чоруурларны чок деп болбас. Дидир-дидир, хоп-чип тарадып чоруур кижилерни

дораан-на эскерип болур. Бөлүк кижилер чугаалажы берген болза, аажок-ла кулак салып дыңнап, «Дыңнавайн бардым» — дээш, катап-катап айтыргылаар. «Ол кижжи сени аажок-ла бактап олурду», «Чуртка аш-чут эгелээр», «Таныыр даргазынга хээли берип тургаш, ажилче кирип алган» — дээш, кандыг-даа хоп чугааларны ындыг кижилер тарадып чоруур.

Дидир-дидир хоп чугааларны дыка-ла хоралыг деп бодаар мен. Олар чурттар аразында дыка багай, халдавырлыг аарыглар тыптып турар вирустарга дөмей. Шаандагы үеде хоп чугаа кожа өглер аразында чоорту тарап турган болза, амгы үениң электроннуг дериг-херекселдер дузаы-биле каш-ла минута дургузунда дыргын тарай бээр. Хоралыг дидир-дидир чугаа тарадып чоруур кижилер медерел кирип, соксаарын дыка-ла күзээр мен.

/ Дамдынчап ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

| СПОРТ |

Хол бөмбүүнге маргылдааның түңнелдери

Кызыл хоорайның 110, Тываның 80 чыл оюнга база тус чер чагыргазының хүнүнге тураскааткан 6 дугаар чаңчыл болган хол бөмбүүнүң маргылдаазы "Сүбедей", "И. Ярыгин", "Херел" спорт залдарында апрель 19–21 хүннеринде болган. Маргылдаа шыырак дээн 24 эр база 18 херээжен командаларның киржилге-беле бек деңнелге болуп эрткен. Ооң кол сорулгазы — коллективтер, бүдүрүлгелер, сургуулдар аразында кадык чорук дээш, хол бөмбүүн калбаа-биле сайзырадыры база шыырактарны илередип, эр-херээжен күштүг, дээди чаданың командаларын белеткээри болур.

Маргылдааның ажыдышының Кызыл хоорайның Төлээпкчилер хуралының даргазы, маргылдааның кол деткичизи Ирина Казанцева спортчуларга байырны чедирип, ээлчеглиг 6 дугаар маргылдааны ажиттыг деп чарлаан. Маргылдааның кол шийткелчизи Аржаана Иргит командаларны "И. Ярыгин", "Херел", "Сүбедей" спорт залдарында ойнаар кылдыр 3 бөлүккө чарган.

Үш хүн иштинде үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде боттарының бөлүктөрүн дараазында командалар шылгарааннар. Эр улус аразында ТР-ниң Спорт яамызындан "Найысылал", Тывахарылзаанформ-

дан "ТСИ" база "Дөгээ-1" база херээжен ойнакчылардан "МЧС-1", "Чеди-Хаан", "Сүбедей" командалары Кубок шаңналы дээш түңнел оюннарга изиг-изиг, удур-дидир утчул тургаш, чараш оюннарны көргүскеннер.

Аарыкчылар бо удаада "Сүбедей" спорт ордузунга долу болганы-биле ойнакчыларның хей-аады көдүрлүп, туруштуг, дидим оюннарны-биле тренерлерин, көрүкчүлерин, деткиччилерин өөрткеннер.

Эр ойнакчылар аразында 1 дугаар черге "Найысылал" командалы үнгеш, Кубокту чаалап алган. 2-ги черни "Дөгээ-1", 3 дугаар черни "ТСИ" командалары үлешкеннер.

Херээжен ойнакчылар аразында "МЧС" командалы тергидээш, бирги черге үнүп, 5 дугаар чыл улай Кубокту бүзүрелдиги-биле чаалап алганнар. Шаңналдыг 2–3-кү черлерни "Чеди-Хаан" биле "Сүбедей" командалары үлешкеннер.

Маргылдааның деткиччилери шаңналдыг черлерге кирген командаларга дипломнарны, медальдарны, 50–40–30 муң акша шаңналдарын байырлыг байдалга тывыскан.

Тускай байыр чедириш-кинин база шаңналдарны дараазында шылгараан шийткелчилер, ойнакчылар алганнар: шийткелчилер аразында Денис Сагаан-оол, Алексей Салчак, Тимур Ондар, Тимур Саая, Кежик Кара-Сал, Анатолий Кошкулак, Уран-Мерген

Доржу, Ай-Демир Монгуш, Роза Хайдып, Чечена Дажы; эр, херээжен ойнакчылар аразында "Шыырак халдакчы" деп тускай шаңналдарны Валентина Салчак

(Төлээпкчилер палатазының командасындан) база Дугар Ооржак ("Башкы" командалы); "Тергилер көдүрүкчү" деп атка — Шеңне Кылыдай ("Чеди-Хаан") база Салгын-оол Түлүш (Найысылал); тергилер камгалакчы — Асима Тарган (МЧС) база Александр Ондар (МЧС); тулган ойнакчы — Камила Күжүгет ("Башкы") база Айдың Салчак ("Дөгээ"). Шупту акша шаңналдарына төлөптүг болганнар.

Чаңчыл езугаар "Чаңгыс демниг Россия" партиясы, эң шыырак шылгараан тренерлер дээш С. Тодошевага ("Сүбедей") база А. Доржукайга (Найысылал) грамота база тускай белектерни тывыскан. Ол ышкаш "Дөгээ" командасындан Менди Соскалга "Чаа улус" партиясы эң үнелиг ойнакчы дээш тускай белекти тывыскан.

Сөөлгү сөстү "Сүбедей" командасының тренер башкызы Светлана Тодошева алгаш, маргылдааның удуртукчуларына болгаш деткиччилеринге, хол-бөмбүүнүң оюну кезек үеде Тывага куду байдалга баткан турда, оларның деткимчези-биле катап хөнүп олурун демдегеп, база шупту ойнакчыларның мурнундан, четтиргенин илередип, эки сайзыралдың йөрээлин салган.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

УПРАВЛЕНИЕ ФНС РОССИИ ПО РЕСПУБЛИКЕ ТЫВА НАПОМИНАЕТ:

не позднее 2 мая 2024 года необходимо
отчитаться о доходах, полученных в 2023 году

Очень важно представить декларацию самостоятельно в установленный срок. Предпринятые меры помогут не только избежать штрафов, но и существенно уменьшить сумму НДФЛ к уплате.

В период ежегодной декларационной кампании, в срок до 2 мая, гражданам, которые продали или получили в дар недвижимое имущество, необходимо задекларировать полученные доходы — направить налоговую декларацию по форме 3-НДФЛ, а уплатить исчисленный налог — не позднее 15 июля.

В случае непредставления декларации по истечении установленного срока уплаты, налоговый орган начнет проверку, по результатам которой доначислит НДФЛ без учета расходов, связанных с реализацией имущества, и предъявит штрафные санкции в размере до 50% от суммы налога.

Более подробная информация на сайте ФНС России.

Телефон Единого контакт-центра
ФНС России 8-800-222-22-22

АО «ТЫВАСВЯЗЫНФОРМ» уведомляет,

что на основании Приказа Федеральной антимонопольной службы от 24.01.2024 г. № 35/24 с 13 мая 2024 года изменятся тарифы на услуги по передаче внутренней телеграммы, государственное регулирование которой осуществляет ФАС России, для всех категорий абонентов.

Тарифы размещены на официальном сайте
АО «Тывасвязьинформ» www.tuva.ru.

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ
ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
ДИАГНОСТИКА АКБ
ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

ОБЪЯВЛЕНИЕ

О проведении общего собрания

Правление садоводческого некоммерческого товарищества «Догээ» доводит до своих членов информацию о том, что 18 мая 2024 года в 12.00 часов по адресу: г. Кызыл, ул. Московская, 2 «а», здание Минсельхозприрода РТ состоится общее отчетное собрание СНТ «Догээ».

Повестка дня:

1. Отчет председателя и ревизионной комиссии.
2. Утверждение сметы ежегодного членско-

го взноса на 2024 год.

3. Утверждение сметы ремонта основного перекрестка.

4. Исключение и прием в члены, утверждение списка членов СНТ «Догээ».

5. Вопрос о целесообразности передачи ТП-35/04 на баланс АО «Россети Сибирь Тыва-энерго» строительства новой ТП-10/04.

6. О целесообразности строительства офисного здания на Малиновая 1.

7. Разное.

АЛДЫН, МӨҢҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨҢҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
“ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ”

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАҢТ.
8-923-338-9188

Реклама

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП
317171900013031

Мөңгүн-оол Оюннуң адын тывыскаан

Тыва Республиканың Чазааның 2024 чылдың апрель 17-ден тура 210-р дугаар Айтышкыны-биле алдарлыг организациячы эмчи, республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы, Кадык камгалалының тергилни, Таңды кожуунуң хүндүлүг хамаатызы Мөңгүн-оол Тамбаевич Оюннуң адын Таңды кожуунуң төп эмнелгезинге тывыскаан. Ындыг шиитпирни "Тыва Республикада шылгараңгай ажилдакчыларның, алдарлыг кижилерниң адын, төөгүлүг болушкуннарны болгаш тураскаалдыг хүннерни мөңгөждериниң дугайында" 1948 ВХ-1 дугаар хоойлуга даянып хүлээп алган.

Мөңгүн-оол Оюн медицина адырынга хөй чылдар дургузунда ажилдаш, Тываның медицина эртемнериниң хөгжүлгезинге улуг үлүг-хуузу кириген. Ол Медицина-социал нарын айтырыглар болгаш ооң эргелелиниң эртем-шинчилел институтунуң баштайгы директорунуң албан-хүлээлгезин күүседип турган. Алдарлыг эмчи 1952 чылдың март 26-да Тыва

автономнуг обласка Таңды кожуунуң Сосновка суурга төрүттүнген. 1980 чылда Томскунуң күрүнениң медицина институтун, 1998 чылда Кемеровонуң күрүне университетиниң "Бүдүрүлгө чериниң экономиказы болгаш эргелели" деп мергежилин доозуп алган. 1971–1974 чылдарда Тес-Хемниң төп эмнелгезинге дүрген дуза чедирер фельдшер кылдыр ажилдап турган. 1980–1992 чылдарда Чөөн-Хемчиктин төп эмнелгезинге хирургтап чораан. 1992–2012 чылдарда Таңдының төп эмнелгезин удурткан. Эмнелгө чери 2003 чылда ооң удуртулгазына тургаш, сааттыг болгаш чаа чиигээн иелерге дузалажыр медицина системазынче чаа технологияларны киригени дээш "Чаш төлгө эки сеткилдиг эмнелгө чери" деп хүндүлүг атты алган. 2008 чылда ол-ла бедик атты база катап бадыткаан.

/ Чыжыргана СААЯ.

| КУЛЬТУРА |

Чаа шиини көрүкчүлөр сонуургаан

Апрель 21-де В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга "Үш чүүл эртемниг оол" деп чаа шииниң баштайгы көрүлдөзи болган. Шиини ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Альберт Хомушку тургускан. Чурук каасталгазын театрың чурукчузу Маңнай Хомушку, хореографиязын – ТР-ниң улустуң артизи Аян Мандан-Хорлуу тургускан.

Шиини бижээн автору хөйгө билдингир чораан шүлүкчү, прозачы, журналист Монгуш Борбак-оолович Көжелдей. Ол 1943 чылдың октябрь 9-та Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакыга төрүттүнген. Чадаананың 1 дугаар школазын, Кызылда күрүнениң башкы институтун дооскан. Башкылап, «Ленинчи орук» деп район солунунга редакторлап, Тыва Республиканың телерадио-компаниязынга радио журнализи кылдыр ажилдап чораан. Шүлүкчү, прозачы,

журналист. Чогаал ажилын 1964 чылдан эгелээн. Баштайгы проза ному «Эремаа» 1974 чылда чырыкче үнген, дараазында чылдарда «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрзөн чурттан ыракка» деп проза чыындылары үнгүлээн. «Үш чүүл эртемниг оол» деп ооң шиизи орус, англи дылдарже очулдуртунган. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, 1993 чылда Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге кирген. 1998 чылдың апрель 12-де мөчээн.

Бо удаада хөйгө бил-

дингир шиини Национал театрың сценазынга чаа үениң технологияларын ажылап тургусканын улуг-биче көрүкчүлөр онзазынып көргөн. Шиинде киржип турар артистер рольдарын сеткилинден бердинип ойнап турарын көрүкчүлөр демдеглээн. Чаа шии бичии көрүкчүлөргө – тоол оранынче аян-чорукту, улуг көрүкчүгө – база катап чашкы үезинче шымнып кирер арганы берген.

/ Бистиң корр.
Чурукту интернеттен
алган.

| ЧААГАЙЖЫДЫЛГА |

Санитарлыг арыглаашкын кампаниязы кидин түлүк

Тываның девискээрлеринде санитарлыг арыглаашкын кампаниязы кидин түлүк чоруп турар. Республиканың бүгү хоорай, суурларында март төнчүзүнде эгелээн арыглаашкын ажилдары май айның төнчүзүнге чедир уламчылаар. Кудумчулар аштап-арыглаар ажилдарже коммунал ажил-агый ажилдакчылары, шкоачылар, ажил чок хамаатылар база албан черлериниң коллективтери неделя санында үнүп эгелээн. Чурттап турар бажыңнарының девискээрлерин чурттакчылар чаңчыл ёзугаар боттары аштап-арыглап турар.

Төп кудумчулар болгаш шөлдерге, парктарга, сесерликтерге, ылаңгыя тус чер

чурттакчыларының сонуургалын оттурган «Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлени» национал төлөвилелдин «Таарымчалыг хоорай хүрээленин хевирлээри» деп федералдыг программасында кирип турар девискээрлерни аштап-арыглаары бирги ээлчегде.

Хар ам-даа эки эривээн чамдык кожууннарның чурттакчылары эрткен неделяда субботниктерже үнүп эгелээн. Чижээлээрге, санитарлыг арыглаашкын кампаниязының стартын Таңды кожуунда база алган. Тус черниң чагырга чери албан организациялар арыглаашкын ажилынга идепкейлиг киржип турарын демдеглээн: «Кожуунуң бүгү албан черлериниң ажилдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илередип тур

бис. Чурттакчы бүрүзүн бо чугула ажил-херекке каттыжарын кыйгырып тур бис. Силерниң күженишкенин

ажылыңарның ачы-дузанында кудумчуларыбыс, парктарыбыс болгаш хөй-ниити девискээрлеривис арыг-сиги

болгаш ногаан болур».

Чеди-хөлчүлөр база субботниктерде идепкейлиг киржип кирипкен. Девискээрлерге санитарлыг арыглаашкын чорудар акцияны пятница, суббота санында организастаар кылдыр чарлаан.

Кызыл кожуунуң бүгү организациялары апрель 5-тен тура санитарлыг арыглаашкын ажилдарын эгелээн. Апрель айның бир дугаар субботнигинде 796 кижиги киришкен. Хөйүнүң күжү-биле 98 куб бокту аштап, чыгган.

Эрткен чылын Тывага арыглаашкын ажилдары дөрт неделя үргүлчүлээн, ол үе дургузунда хоорай, суурларга ниитизи-биле 60 дөрбелчин километр девискээрни арыглаан.

/ Алдынай СОЯН.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
кабт 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солуну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадыглары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2527 кезек

2024 ЧЫЛДА
"ШЫН" СОЛУНУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА.
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10